

Az írás története és hatalma

V. fejezet

A nyomtatás megjelenése

Európában az írott szöveg mozgatható betűkkel, több példányban való reprodukálásának technikája 1430 és 1450 között jelent meg. Bár Koreában egy hasonló eljárást már néhány évtizeddel korábban is alkalmaztak, a nyugat nézőpontját nem valamiféle szellemi rövidlátás okán választottuk, hanem azért, mert a könyvnyomtatás a Földnek erről a régióról kiindulva hódította meg az egész világot, és teremtette meg világuralmát.

1. Németország órája

Válságok és depressziók szülötteként a reneszánsz a fájdalom jegyében éli gyermekéveit. Elsősorban ez a „nagy reneszánszra” igaz, a 15. századra. De már a 13. század végén megjelentek az első fellegek. Fenyegette-e a demográfiai nyomás az „agyonsúfolt” Európában a mindig törékeny egyensúlyt? Vajon klimatikus változásoknak tulajdoníthatók az időről időre megjelenő szerencsétlenségek? 1305-től kezdve, íme, az első, még csak szórványos előjelek. A százéves háború (1337) első pusztításai ekkor még csupán Franciaországra lokalizálódnak. De lassanként mindenhol megáll a konjunktúra, s a szabályozottság megszűnik. A bányák sokaságában kimerülnek a kitermelhető nyersanyagok, és a technikai fejlődés leáll. 1348-ban pedig, amikor a Krímből visszatérő genovai hajók Messinában pestissel fertőzötteket tesznek partra, a vész két év alatt végigsöpör a nyugati világ nagyobb felén, s ettől kezdve kétszeres erővel támad. Bár Németország, a Németalföld és Spanyolország a 14. század végétől megszabadulni látszik a kórtól, másutt még javában dühöng a járvány, és Európa még sokáig fog rettegni. A félelem korában Boccaccio

az alacsonyabban fekvő vidéken pusztító miazmák elől menedéket keresve, Fiesoléba visszahúzódva írja meg *Dekameronját*, Firenze lakossága az 1338-as számítások szerinti 110 000-ről 50 000-re csökken 1350-re, és csak lassan emelkedik vissza 1380 körül 70–80 000-re. Európa tehát jóformán kiürül, a foghíjak pedig csak a 15. század végére kezdenek újra feltöltődni. A kisebb adójövedelemhez jutó hűbéruraknak a sarcoló kalandor katonákkal a túlélésükért folytatott és minden fegyverszünet és békekötés ellenére is állandósuló háborúi válsággal fenyegetik a vidéket, a mezőgazdaságot, sőt a középbirtok eltüntetésének veszélye fenyeget. Válság van a városokban, ahol a halottak helyére a folyamatosan érkező, a falak között gyakran csak remélt védelmet kereső újonnan jöttek állnak. Napirenden vannak a parasztlázadások és a városbéli megmozdulások, amelyek egyre inkább szembeállítják egymással az alacsony- és a magasabb rangúakat. Válságban vannak az államok is, az adó intézményét kitálják ugyan, de a rend és a jog uralmát nem képesek biztosítani. S végül, az egyház is válságban van, ekkoriban zajlik a pápák avignoni fogsága és a nagy egyházszakadás is.

Mindezek ellenére Európa népei megpróbálják úgy folytatni életüket, mint a múltban, és készülnek a jövőre. A történészek meglepetésére az elhagyott falvak ténye nem annyira a népességszökkenésről árulkodik, inkább az újabb lehetőségek kipróbálásának szándékát bizonyítja. Az emberek elhagyják a kevésbé termékeny földeket, kevesebb gabonát termelnek, s szükség esetén inkább a Balti-országokból importálnak olcsón, a mezőgazdaság pedig kifizetődőbb növénykultúrák termesztése felé fordul. Németországban, Burgundiában, Itáliában a bortermelés kap erőre, Dél-Németországban a lentermesztés. A csökkenő létszámú, emiatt költségeesebb munkaerőből kevesebbet igénylő állattenyésztés szintén fejlődésnek indul. A kor szerencsétlenségei pedig nemhogy akadályoznák a technikai haladást, éppen ellenkezőleg, elősegítik. A 13. században feltalált – kisebb munkáslétszámot igénylő – kallómalom használata egyre általánosabbá válik, egyre fejlettebb technikákat alkalmaznak a vászon és különösen a selyem szövésében. Az elhagyott bányák újranyitására, és újak feltárására dolgoznak ki módszereket. Többszintes, mélyebb kutakat ásnak, és hatékonyabb szivattyúzási módokkal hozzák a felszínre a vizet. Tökéletesítik a vasgyártást, alkalmazzák a mélykohót, a katalán kohót, a magas kohót. Fejlesztik a hengerezési és a dróthúzási eljárásokat. A Rajnától a Dunáig kutatni kezdik a föld mélyét, keresik az üzleti élet beindításához olyannyira szükséges nemesfémeket, s egyúttal az ágyúöntéshez nélkülözhetetlen rezet is, amely nemsokára lemezek formájában is megjelenik, így metsze-

tek készítésére is alkalmas. Ekkoriban találnak Stájerországban egy olyan érclelőhelyet, amelynek magas réztartalma ezüstös ólommal keveredett. 1425 körül Nürnbergben kidolgozzák az ezüst, a réz és az ólom szétválasztásának módját, és valószínűleg az antimón kiválasztását is. Mindezt néhány évvel azelőtt, hogy Gutenberg megkezdéné kutatásait Strassburgban. Elkövetkezett tehát a vállalkozó emberek kora. A 14. századi válságok megkövetelte válaszlépésként mindenekelőtt könyvelői és pénzügyi eljárásaikat kellett tökéletesíteniük. De már nem elégedhettek meg csupán a kereskedelemmel. Mielőtt megkapták volna a tímsó pápai monopóliumát, a Mediciek már hosszú ideje bankárok voltak, Franciaországban Jacques Coeur, Nürnbergben és Augsburgban a Fuggerek már ekkor is ipari konglomerátumnak is nevezhető vállalkozásokat felügyeltek. Ilyen, a kereskedőréteghez szorosan kötődő személyiségek uralják a német és az itáliai városállamokat, és azoknak az uralkodóknak az udvarában, akiknek nem sikerült nagyobb területeket birtokolniuk, komoly ellensúlyt képeznek a feudális arisztokráciával szemben.

A 15. század első felében Európa végre kezd kilábalni a sok-sok szerencsétlenségből. A világot még komoly erőkkkel uralt, zárt univerzumok alkotják. Afrika mint hagyományos nemesfémszállító és az európai embernek még ismeretlen Közép-Amerika erősen benépesült, és egyelőre ismeretlen, megközelíthetetlen rendszerekből épül fel. A Nyugat-Afrika aranyát, a fűszereket és a luxuscikkeit muzulmán közvetítéssel kapja, a keleti nagy civilizációkat csak néhány utazó beszámolóiból ismeri, a Távol-Kelet egyre-másra születő és elpusztuló hatalmas nomád birodalmai fényévnvi távolságra vannak tőle. A 7. századtól szétesett birodalom középpontja, a Földközi-tenger három gyökeresen eltérő társadalomtól, a muzulmántól, a szláv utóéletű bizáncitól és a nyugat-európaiktól van körülvéve. Az érintkezési pontok ellenére, a három itt találkozó kultúra sokkal inkább szemben áll, mintsem összeolvadna egymással. Az összeomlás szélén álló Nyugat császáranak Rómába kell jönnie könyörögni, Velencének a romokból kell felépítenie a maga kereskedelmi birodalmát, Bizánc eleste után pedig menekültáradatnak kell elárasztania Itáliát, hogy Európa végre tudomásul vegye a görög kultúra jelentőségét. Észak felé terjeszkedve a latin kereszténység lassan befejezi a skandináv pogányság kiirtását. De Európa saját „testén” belül, Felső-Skóciától Szardíniáig, egész világok maradnak mozdulatlanul, magukba zárkózva. A lakosság nagy többségét alkotó parasztság különböző rendszerek uralma alatt élve általában nem lát túl a faluját övező két-három mérföldön és azon a néhány piacon és vásáron, ahová alkalmanként eljut. De a parasztok hallottak a

pápáról és az egyházban dülő ellentétekről. Azt is tudják, hogy földesurakon kívül valamely herceg vagy egy király alattvalói. Így a franciák, az angolok és nemsokára a spanyolok is lassanként tudatára ébrednek, hogy egy hazához tartoznak. Északon a Balti- és az Északi-tenger kikötői nagy forgalmat bonyolítanak le. De a vidék lassan itt is változni kezd. A burgundi hercegek idején a késői gótika fővárosa, Bruges, Észak Firenzéje, még nemigen érzékeli az angol és a holland vetélytársaktól egyre visszaszorítottabb flamand textilipar hanyatlását, luxuscikkeket exportál és továbbra is az üzleti élet nagy találkozóhelye. Kikötőjének feltöltődése azonban már nincs messze, és Antwerpen ugrásra készen áll, hogy átvegye szerepét. Ekkortól az angolok és a hollandok veszik át a terepet, akik igencsak megnehezítik a Hanza-városok kereskedőinek életét. Hozzájuk képest Franciaország sokkal halványabb képet mutat. A háború elhúzódik, a királyság csak lassacskán épül fel sebeiből. Atlanti kikötőinek élete ébredezik ugyan, belső útvonalait azonban elkerüli a nagy kereskedelmi forgalom. A százéves háború a fő kereskedelmi útvonalakat az Alpok és a rajnai folyosó felé helyezte át, Lyon pedig még nem áll készen a nagy feladatra.

Innentől fogva Németországa a jelen. Hatalma a 15. században óriási; a Harz-hegység, valamint a szomszédos Cseh-, Magyar- és Stájerország bányái megalapozzák gazdagságát – Luther apja maga is bányász. Köln, a Rajna-torkolat legnagyobb középkori német városa a 14. század óta megállt a fejlődésben. Minthogy azonban a vesztfáliai utak kiindulópontjában fekszik, kiszélesíti kereskedelmi kapcsolatait Szászországgal és Sziléziával. A Hanza-városok kereskedői elveszítették egyeduralmukat a Balti-tengeren, a délnémet városok viszont ugrásszerű fejlődésen mennek keresztül. Mindenekelőtt Augsburg, melynek kereskedői régóta járkák az észak-olasz vidékeket. Kereskedelme az 1320-as évektől, a nagy válság előestéjétől újabb lendületet vesz a Svábföldön bevezetett új ipari tevékenységnek, a barchetszövésnek köszönhetően. Ez egy újfajta anyag, amelyet az itt termelt len, valamint az Észak-Afrikából és az Egyiptomból behozott gyapot keverékéből állítanak elő, s amely lassanként helyettesíti a vásznat a kevésbé jómódúak számára. Társadalmi összeütközések persze itt is kirobbannak, például 1368-ban. De ellentétben a Kölnben történetekkel, itt a patríciusok képesek fenntartani a maguk kormányzatát, akik amúgy a 15. század folyamán a bányaműveléshez szükséges összegek kölcsönzésével foglalkoznak. A fejedelmek bankáraiként olcsó áron tudnak fémekhez jutni, a pénzüsszegek mozgatását itáliai iskolában kitanulva, most építik ki későbbi hatalmuk alapjait, eszközeit. Még fényesebben

ragyog Nürnberg csillaga, hiszen Németország közepén ez a flamand textiláru piaca. Cserébe vasat és lent kínál, továbbá rendkívül magas kamatokra kölcsönöz pénzt. 1332-től kezdve kereskedői Európa 69 városában élveznek vámkedvezményeket. A 15. században felélénkítik kapcsolataikat Lübeckkel, majd Franciaországgal, és egészen Livóniáig terjeszkednek. Az északról délre és a nyugatról keletre vezető utak kereszteződésében fekvő város teljes mértékig kihasználja a környező bányavidékek adta lehetőségeket. A városi kohónak köszönhetően fémkohászati specializációval felfejlesztik a fegyvergyártást, és mesterekké válnak az edények, a kések előállításában, valamint bizonyos mértékig az ékszerészetben is. A szétrobbant birodalom, Germánia úthálózata teljesen decentralizált ugyan, de ugyanazok a csoportok és emberek irányítják az egészet. A 15. század elejétől Nürnberg virágzása károsan hat a nyugati részekre, mint majd látni fogjuk például Strassburgban. És mivel minden igazi erőfeszítésen, s nem a véletlen szeszélyén alapuló új gazdagság megteremti az intellektuális tevékenység tökefelhalmozását is, az egész ország ezen a területen is jelentős megújulást ér el.

Eljött Gutenberg ideje.

2. Elzárkózások és kulturális modellek

Ma már nagyon nehéz elképzelnünk, mit jelenthetett a könyvkultúra olyan társadalmakban, ahol csak az írásbeliséget ismerték, de a könyvnyomtatást nem. Nyomtatott könyveinkkel ellentétben a kéziratok, lényegükből adódóan különböznek egymástól. A középkor végén a szerzők gyakran maguk másolták le a támogatóiknak ajánlott műveiket, míg a kis, specializálódott műhelyekbe tömörült másolók általában megrendelésre állították elő az egyetemek, a humanisták vagy a kegyes világiak számára a szövegeket. A forgalomban levő példányok legnagyobb része mégis diákok, klerikusok vagy más írástudók személyes használatára írt, s azután kézzel kézre járó jegyzetgyűjteményei, másolatai. Kifejezetten új könyvek piaca tehát nem létezett, és minden társadalmi csoport elsősorban a már generációk alatt összegyűlt készleteket használta fel. Elég nagyvonalúan kölcsönözték is a birtokukban levő köteteket. Az újdonságok csak lassan terjedtek a szerzők támogatói, barátai vagy jelentősebb levelezőtársai között. Azaz többszörös kulturális elzárkózás, és végső soron az egyes korok, társadalmi körök és helyszínek szerint megosztott kulturális modellek léte volt a jellemző. Milyenek voltak ezek Gutenberg századában? Itt van-

nak mindjárt az ősi apátságokban és székesegyházakban található, legrégebbi könyvtárak. Korábban néhány szekrényben várokoztak a 12. század forradalma után kivívt helyükre, most egész helyiségeket töltenek meg, még ha ezek időnként szerények és szűkösek is, mindenesetre speciálisan kialakítottak, például egy kápolna felett. Kategóriák szerint elrendezve kötetek százai találhatóak a falak mentén a rekeszes állványokon, és a terem díszítése már egy kulturális ideál meglétére utal. Tanúbizonyosság erre például a Puy káptalan könyvtárának freskója, ahol az egyes szabad művészeteknek szentelt kötetek felett a megfelelő allegorikus alakok trónoltak. Megtalálhatóak voltak a scriptoria tiszteltreméltó alakjai is. A lyoni káptalan az ott készült másolatok kötetait az 5. századtól kezdve őrizi, az egymást követő generációk bejegyzéseivel. Monte Cassinóban, Sankt Gallenben vagy Reichenau-ban éppígy. Ezek a gyűjtemények liturgikus könyveket, bejegyzéses vagy nélküli bibliákat, ókori klasszikusokat és egyházatyák szövegeit őrzik. A humanisták itt fogják legnagyobb visszhangot kiváltó felfedezéseiket tenni. Ne vegyük túlságosan komolyan, amikor arra hivatkoznak, hogy az értékes kéziratokat azért hozták onnan el, hogy megmentse őket a szerzetesek nemtörődömségétől, lopásaikat kellett megmagyarázniuk. Számos gyűjtemény úgy tűnik, mintha a századok folyamán szinte megkövült állapotban maradt volna fenn. Bayeux kanonokjai például (74 gondosan elzárt értékes könyvvel és másik 243, polcon tartott kötetel) mintha érintetlennek lennének a skolasztikus kultúrától. A Jurában Saint-Claude bencés szerzetesei szintén liturgikus könyvek, bibliák, egyházatyák műveinek nagyobb részt meglehetősen régi másolatai között éltek. Ezzel szemben a roueni káptalan kanonokjai gyakran hagyták testületükre a párizsi tanulmányaik alkalmával magukkal hozott teológiai traktátusokat és kánonjogi munkákat. Ugyanez érvényes a Saint-Ouen-i apátságra is, olyannyira, hogy Jeanne d'Arc bírái, akik időnként szentírási és klasszikus idézeteket használtak fel, igen jól tájékozottnak látszanak. Cîteaux apátságában, ahonnan szívesen küldik a fiatal szerzeteseket a párizsi (bernardinus) kollégiumba, 1480-ban nagy számban található mindenféle könyv: 340 kötet a dormitorium melletti teremben, 157 másik egy szomszédos helyiségben, 748 pedig szétszórva a kórus, a templom kápolnája, a kerengőfolyosók, a káptalanterem, az iskolák, a noviciátus és az apát lakosztálya között. 1506-ban Clairvaux-ban 1788 kéziratot és mindössze három nyomtatványt vettek számba. Azaz, az általunk vizsgált időszakban a világra mindvégig nyitott testületek mellett egyesek viszont bezárkóznak, amint a kolostori scriptoriumoktól a világi másoló-műhelyek veszik át a kéziratok előállítását.

Az egyetemi gyűjtemények egészen más jellegűek. Mindközül a legjelentősebb a Sorbonne-é, mely bármely pillanatban biztosítani köteles olvasói számára a tanulmányaikhoz leghasznosabb szövegek korrekt példányaihoz való hozzáférhetőséget. Egy 1338-ból származó leltár szerint 338 kézikönyvet kivontak a kölcsönzésből, és a nagyobb biztonság érdekében az olvasóterem 26 padjával szemközt található pulpitusokhoz láncolták. A kötetek között nyelvtanok, Arisztotelész és kommentárjai, néhány ritka jogi traktátus (ez nem tartozik az intézmény szakterületéhez), és mindenekelőtt jelentős teológiai anyag található – Szentírás- kommentárok, Petrus Lombardus szentenciái, egyházatyák művei, viszonylag friss skolasztikus traktátusok és összefoglalások, egy egész gyűjtemény prédikációs kötetekből (hiszen egy teológusnak tudnia kell prédikálni). Egy szomszédos raktárban, a kölcsönkönyvtár – 1728 mű, ebből 300 elveszett – nagyjából ugyanezeket a címeket tartalmazza, mellettük még néhány ókori klasszikus, Cicero, Valerius Maximus, Seneca, Solinus, Boetius és a pszeudo-szokratikusok neve szerepel. Meg kell jegyeznünk, hogy a Sorbonne, hagyatékok révén, a kezdetektől fogva olyan értékes kéziratokkal gyarapodott, mint Cicero *Családi levelei*, Tibullus és Propertius *Elégiai* és Platon *Phédonja*, amelyek új, jó másolatát Petrarca és Coluccio Salutati készítette el. Ez az összeállítás az antik gondolkodásnak csak egy igen töredékes képét adja, és egyetlen francia nyelvű kötet sem fordul elő benne, egy kőbor *Roman de la Rose* (*A rózsza regénye* – az egyik leghíresebb középkori francia szépirodalmi mű – *a ford. megj.*) példányán kívül. Márpedig ennek a gyűjteménynek a maga korában kivételes jelentősége van: a többi párizsi kollégium könyvtára éppúgy, mint az oxfordi vagy a cambridge-i hasonló intézmények legfeljebb néhány száz művet őriznek. Ezt pedig a tanárok és diákok látóhatárát korlátozó, igencsak nem teljes dokumentációnak tekinthetjük. Mindez megmagyarázza, hogy a tanult világi és egyházi emberek miért hagyták végrendeletileg rokonaikra vagy barátaikra azokat a munkaeszközöket, amelyek megfelelő tanulmányok mellett tiszteltetreméltó világi vagy egyházi karrierjüket segítették elő. Ehhez az intézménytípushoz sorolható a koldulórendek könyvtárainak legnagyobb része.

A domonkosok szívesen hasonlították a könyveket a fegyverekhez, és ügyeltek rá, hogy a rend a tanulmányi metódust példás módon szervezze meg. A kolostorban oktatott novíciusok és ifjú fráterek a rendtartományok studia theologica-nak nevezett tanintézményeibe kerülhettek, majd, ha ez szükségesnek látszott, valamelyik egyetemre. Mielőtt a maga provinciáját elhagyta volna, mint ezt már az előbbieken láttuk, néhány

alpművet mindenki megkapott. A domonkos könyvtárak tehát, mint egyébként a ferenceseké is, hatalmas duplumraktárak voltak. Egyúttal azonban csak szűk szakterületekre kellett szorítkozniuk. A franciaországi és az itáliai kolostori könyvtárakban csak a legritkább esetben találjuk meg az adott rend legkiválóbbjainak műveit, ezeket inkább a női kolostorok és a karthauziak őrizték. Az ókori irodalom aránya oly mértékig a lehető legkisebb, hogy ezen a téren akár tiltást vagy zárlatot is feltételezhetnénk. 1350 és 1460 között újabb minták alakultak ki. A legrégebb volt a frank-burgundi hercegi modell. Nagyjából minden eleme Jó János fiai által jött létre, ő volt az első könyvbarát uralkodója Franciaországnak.

A hercegi modell a század legsötétebb éveiben jelent meg, amikor az általános termelés gyengült. A három herceg, V. Károly, III. Merész Fülöp és Jean de Berry osztottak apjuknak az értékes könyvek és a finom miniatúrák iránti szeretetében. Ám egy könyvtár létesítése, legalábbis az első kettő számára egészen más gondokat vetett fel. Szép Fülöp óta jelentős polemikus irodalom alakult ki Franciaországban, és V. Károly, aki apja fogsága idején az ügyek intézésére kényszerült – neki kellett Étienne Marcellel is szembenéznie –, pontosan felmérte az ideológia és a propaganda fontosságát. Tevékenysége jól illusztrálja azt a problémát, amelyet egy feudális arisztokrácia által uralt társadalomban a laicizált egyházi kultúra fejlődése jelent. V. Károly maga köré gyűjt egy igen híres fordítókörből álló kört – többek között tagja ennek Nicolas Oresme, Raoul de Presles, a karmelita Jean Golein –, és a leghíresebb nemzeti szövegek – azaz a Nagy Károly-ciklus és a bretagne-i stílus regényei, allegorikus, szatirikus kompozíciók vagy kegyes elbeszélések – mellé besorolja a fejedelem és tanácsosai számára leghasznosabb latin műveket is – Arisztotelész *Ethikáját* és *Politikáját*, valamint a *De Caelo et mundo*t, politikai és asztrológiai műveket – az asztrológia akkor az előrelátás tudománya volt –, néhány római és feudális jogi traktátust, Bartolomeus Anglicus természeti enciklopédiáját, a *Propriétaire des choses*-t (*Dolgok tulajdonosa*), Pierre de Crescens *Livre des profits ruraux et champetre-jét* (*Mezei és falusi hasznok könyve*), valamint Vegetius *Traité de l'art militaire* (*A katonai művészet*) traktátusának számos példányát. Mindezek mellé még Platon *Timonja* és a majdnem teljes Seneca járul. A vallásos szakban bibliák, liturgikus könyvek, egyházatyák szövegei, mindenekelőtt Szent Ágoston *De civitate Dei* (*Isten városa*) és a neki tulajdonított *Soliloquiák* találhatók, az ókori történelemből pedig Livius, Valerius Maximus, és Josephus Flavius. Voltak közvetlenebb érdekeket szolgáló kötetek is, mint a *Songe du Verger*, az aktuális politikai és társadalmi problémákkal foglalkozó hatalmas kompiláció, valamint né-

hány hosszú eposz, *Florent és Octavien*, *Hugues Capet*, *Kopasz Károly*, *Kölni Theseus*, melyek a vitatott és akkoriban annyi csapást elszenvedett Valois-dinasztiát voltak hivatottak dicső ősökhez kapcsolni. V. Károly ily módon a nemzet lelkébe ágyazott állami humanizmust fejlesztett ki. Az idők őt igazolták, amint ezt az általa lefordíttatott művek hosszú utóélete is bizonyítja.

Ez a gyakorlat azonban az ő korszakát követően hirtelen megszakad, hiszen fia, VI. Károly, a bolond király uralma alatt apja könyvtára szétszóródott. A burgundi hercegek könyvtára viszont több mint egy évszázadig folyamatosan gyarapodott. A nagy nyugati hercegek, már amennyire betűértők voltak, környezetükben olyan írókat foglalkoztattak, akik egyszerre voltak kompilátorok, fordítók, másolók, előrajzolók, sőt, ha kellett, miniátorok is. Ők fordították le az ókor nagy műveit, prózára írták át, és a korízléséhez, valamint a burgundi érdekek szolgálatához igazították a lovagregényeket, míg a hercegek történetírói krónikáikban uraik nagy tetteit örökítették meg az utókor számára. Ez a könyvtár is a propaganda és a bőkezű támogatási politika középpontjában állt. Mindazonáltal a hercegek személyisége meghatározta az ilyen gyűjtemények irányultságát. A Berry hercegeké például mindenekelőtt festménygyűjtemény volt a liturgikus könyvek lapjai közé rejtve. Charles d'Orléans és René király – maguk is írók és művészek lévén – egyikük a vallásos irodalmat, a lelki-ségről és a költészetről szóló könyveket, az utóbbi pedig a költészetre vonatkozó köteteket és az allegóriákat gyűjtötte. A feudális főurak, de a kisebb urak is igyekeztek lehetőségeik szerint követni ezt a mintát. De csak csodálkozhatunk, hogy a középkor végén irodalmunk ezen része milyen gyenge alapokkal bírt. Az itáliai városok társadalmának legdinamikusabb részét alkotó kereskedő polgárság nagyon korán felismerte, hogy gyermekeit nem korlátozhatja az imádságok olvasására és a zsoltárok éneklésének megtanulására. Gyakorlattá vált, hogy nevelők által minden szükségesnek ítélt dolgot megtanítsanak nekik: azaz megtanuljanak folyamatosan olvasni, gyorsan írni, jól és gyorsan számolni. Amint a polgárság hatalomra jutott a közösségekben, rájuk bízta az iskolákról való gondoskodást. Olyannyira, hogy Giovanni Villani 1338-ban így írhatta le az akkor hatalma csúcspontján levő Firenze iskoláinak állapotát: mintegy 10 000 fiú és lány tanul olvasni; a hat iskolában matematikát és abakuszt (számoló v. olvasó tábla) tanuló gyermekek száma 1 000 és 1 200, a négy nagy iskolában grammatikát és logikát tanulóké 550 és 600 között van. A fiatal kereskedők később azokban a boltokban bővítették ismereteiket, ahol dolgoztak. A számadásokat táblákon rakosgatott zsetonokkal végez-

ték, az eredményeket előbb arab számokkal papírdarabokra írták fel, majd római számmal átvezették regisztereikbe, leveleket fogalmaztak kereskedő partnereiknek, üzeneteket kaptak a világ minden tájáról; híreket váltottak a zajló háborúkról, várták a hajók érkezését, távoli utazásokat szerveztek. Néha a hajósok kalandjaikról meséltek: Kolumbusz Kristóf ismereteinek jó részét a kereskedővilággal való kapcsolatainak köszönhetette. A kereskedői gyakorlat ily módon hozzájárult az új embertípus megalkotásához, egy olyan emberéhez, akit az üzleti ügyek életének ésszerű megszervezésére ösztönöztek, például az idő pontos mérésére, miután a számadások lejártá pontos kezdő és befejező időhöz kötődött. Ez vezetett a rendszeres időben hangosan jelző órák megjelenéséhez. A nagy kereskedők és bankárok túlságosan elfoglaltak voltak ahhoz, hogy szellemi spekulációkat végezzenek, de azért ezeket egyáltalán nem becsülték le. Úgy vélték, ez szakemberek dolga, és szemükben a szakemberek nem lehettek mások, mint azok a tollforgatók, akikre a város irányítását is rábízták. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy Petrarca a pápai kancellária egyik jegyzőjének fia, Boccaccio pedig kereskedősaládból származik, és maga is dolgozott Bardiéknál, vagy hogy a humanizmus őket követő legnagyobb főnöke az a Coluccio Salutati, aki hosszú jegyzői pályát futott be, mielőtt Firenze kancellárja lett. Leonardo Bruni, a nagy görög fordító később ugyanezt a funkciót tölti be, ugyanez igaz Poggio Bracciolinire, megannyi szöveg felfedezőjére. A polgárok vállalkozó szelleme – az egyénbe vetett hitet favorizálva – cselekvéseik mozgatórugóit kereste. Gazdag, a klasszikus emlékekkel telített vidékeiken élve saját településeiket az ókori városok örökösének tekintették, és a klasszikus szerzőktől egyetemes bölcsességre vonatkozó tanításokat vártak. A humanizmus propagálói esetében szó sincs arról, hogy szakemberek eszmecseréje folya egymás között, ellenkezőleg, egy mindenki által érthető nyelven megteremtendő közös ideál a cél. Ezt annál könnyebben érhették el, mert iskoláikban a retorika oktatását soha nem felejtették el. Cicerói hevületüknek semmi más titka sincs. És nincsen más titka a saját nyelv, egy irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvéseiknek sem.

Az új irány élharcosainak humanizmusa – a saját koruk Franciaországának túlságosan is befolyásolt kultúrájával való brutális szakításként – hisz ki tud ellenállni a rikító kiáltványoknak? – belesimul az itáliai fejlődési folyamatokba. Követői pontosan tudták, hogy a középkor nem szándékosan hagyta rájuk a már az ókornak feltett kérdéseket. Az egyetemi kultúra védelmezőinek azonban szemükre vetették, hogy túlontúl kevés számú és a közvetítők által amúgy is deformált szövegeket tanulmányoznak, saját

tanaik alátámasztására ezek kivonatából merítik a gondolatokat, sőt nemegyszer meglegszenek pusztán kivonatokkal és florilegiumokkal.

Erre válaszul ők viszont végigkutatták a korábbi korok kéziratai után Európa könyvtárait, és elfelejtett vagy mellőzött latin művek egész tömegét fedezték fel. A görög irodalom újrafelfedezőiként Bizánc elestének pillanatában magukévá tették a görögök örökségét. Kortársaikkal mindenekelőtt Platón eszméit ismertették meg, akinek műveit Marsilio Ficino, Cosimo de Medici pártfogoltja fordította latinra. Petrarca könyveit egy velencei intézménynek akarta átadni, hogy ott az olvasók rendelkezésére állhassanak. Ez a terv ugyan nem valósult meg, Boccaccio viszont a firenzei ágostonosokra hagyta a maga gyűjteményét, és Coluccio Salutati egészítette ki ezt a hagyatékot. Az elképzelés ekkoriban a firenzei Szent Márk könyvtár teljes helyreállítása volt, a nagy patrícus, Niccolò Niccolini gyűjteményei alapján. Az ügyet tizenhat, Cosimo de Medici köré csoportosult kurátor vette kézbe. Az anyag, amelyben számos híres görög és latin kézirat maradt fenn, egy háromhajós terembe került. Rendszerezésére és kiegészítésére egy egészen kiváló tanácsadót kértek fel, Thomas Parentucelli di Sarzanat, aki később V. Miklós néven lett pápa, és meghatározó szerepet játszott a Vatikáni Könyvtár megalapításában. Az itt felállított kánon, amely minden későbbi hasonló alkotás modellje is lett, jól mutatja, mi volt a humanisták elképzelése az ideális könyvtárról. Parentucelli szerint a két első szekció hagyományosan a Szentírásé és az egyházatyáké. Ezután következik a filozófia és a skolasztikus teológia (tehát egyáltalán nincsenek kizárva), majd a matematika Euklidész *Elemi*-vel, Boetius *Aritmetikájával* és a geográfia Ptolemaiosz *Traktátusával*. Végül pedig következnek a humán tudományok, grammatikára, retorikára, történelemre, költészetre és filológiára felosztva. Nincsenek külön felsorolva a kis számban fellelhető antik szerzők, csupán öt költő neve szerepel: Vergiliusé, Ovidiusé, Horatiusé, Lucianusé és Statiusé. Mindebben semmi forradalmi sincsen, ezt a kánont elsősorban a keresztény ideál inspirálta, és egyszerűen csak a nyitás egyik formáját javasolja.

A Viscontiak minden habozás nélkül beillesztik gyűjteményükbe a francia házastársaik által magukkal hozott vagy hozatott irodalmi kéziratokat, a nápolyi Aragóniai család is besorolja saját könyvtárába a lázadó alattvalóiktól lefoglalt lovagregényeket és a provanszál daloskönyveket. De a reneszánsz fejedelmek tudatosan törekednek arra, hogy a lehető legnagyobb számú ókori szöveggel gyarapítsák hagyományos szerzeményeiket, ezek pedig kirívó módon felduzzasztják – a ma talán kifejezési módoknak nevezhető – gyűjteményrészeket. Céljuk elérése érdekében,

valamint humanista barátaik sürgetéseinek engedve, szívesen vették igénybe Vespasiano da Bisticit, az akkori egyik legnagyobb firenzei könyvkereskedőt, akinek egész Európában voltak felhajtói, és másolók tömegét foglalkoztatta a fejedelmi könyvtárak kiszolgálására – például 45 másolót állított munkába, mikor 200 kéziratot készült szállítani Cosimo de Medicinek a fiesolei Badia apátsági könyvtár megnyitásához.

Valamely írásmód elfogadása soha nem hordozott annyi szimbolikus tartalmat, mint a kor Itáliájában. Itt ismét csak Petrarca mutatta az utat. Ismeretes egyik barátjához, Boccaccióhoz írott levelének híres részlete, amelyben arról ír, hogy éppen most kezdik átírni *Epistoláit* „...nem azzal a buja és laza, a szemet összezavaró, és közlőről fárasztó írással, amely az írnokok vagy még inkább korunk festőinek sajátja, [...] hanem egy másféle, kicsiszolódott és világos írásképpel, amely elébe megy a tekintetnek, és semmit nem tüntet el az írásból és a grammatikából.” Másutt a nagy humanista elítéli a betűk függőleges összeszorítását és a kor kézírtaiban használt nagyszámú abbreviatúrát. Valójában a karoling kéziratokat megfajító tudósok meglepődtek azok olvashatóságán. Itália, mivel a teológusok gótikus, szögletesebb, szoros és kisméretű betűihez voltak szokva, mindig is jobban szerette a karoling írásképhez közelebb álló, kerekesebb változatokat. B. Ullman figyelte meg, hogy Petrarca, majd később Coluccio Salutati is – valószínűleg öregkorukra távollátóvá válva – egyre többet panaszkodtak a kisméretű betűtípus miatt. Mindazonáltal Petrarca csak egyetlen lekerekített gótikus betűtípust használt, és Coluccio Salutati is csak kevés új formát vezetett be, elsősorban az oly gyakran használt 10–11. századi kéziratoktól inspirálva. Így tehát a humanista írás valódi megteremtője Poggio Bracciolini volt, aki a 15. század elején alkotta meg a maga grafikus művét, mely megérdemli, hogy a mai román betűtípus alapjaként említsék. Vele egyidőben barátja, Niccolini kialakította a kicsit megdőlő folyóírást, amelyből született a kurzív írás. Így jött tehát létre egy olyan írás, amelynek elfogadása ezután a terjesztői hálózat kulturális programjához való csatlakozást is jelentett. Nem másolták ugyanis szolgáiban a karoling betűket, hanem az általuk megszokott gótikus típusok bizonyos részleteit beillesztve, javítottak rajtuk. Poggio humanista írása szabályosabb és geometrikusabb, mint a karoling írás, a felfelé álló száraz szabályszerűbben függőlegesek és vastagítottak, a lefelé futó vonalak kisebb lábakat őriznek, az 'm' és 'n' felső íve enyhén megtört, a 'g' szisztematikusan újraformált, és már a mai tipográfiai alakját is felveszi, az 'i'-re szabályosabban kerül pont. Mindebből a modellül szolgálóknál jobb olvashatóság adódik, s ezen írásképek már fejlettebbek voltak az antik írásoknál.

Ennek az újításnak a végrehajtói mindazonáltal igen értékes modelleket láttak maguk előtt, jelesen a római feliratok betűit. Ezek alapján próbálták matematikai számításokkal az ideális arányokat meghatározni, és megalkotni az új betűkészlet nagybetűit, oly módon, hogy végül az antik típusú nagybetűkhöz a többé-kevésbé jól alkalmazkodó, mesterségesen kialakított kisbetűk járultak. Ezzel szemben a gótikus írás egy természetes, a batardhoz közelítő formájú, már a modern ductust ígérő kisbetűkből és a régi unciális inspirálta, mesterséges nagybetűkből állt.

Ám ennél is lényegesebb volt a humanistáknak a szöveg megformálására tett erőfeszítése. Az általuk használt latin egyáltalán nem egyezett meg a klasszikus latinnal. Éppen ezért nehézségeik voltak a szövegek pontos értelmének megfejtésével, s ezek hiába kápráztatták el őket, egy részük mégis megfejtetlen maradt, annak ellenére, hogy e szövegeket szívesen használták fel saját írásaikban is. Emellett azonban – felfedve a régi kéziratok átírásaiban és másolataiban rejlő hibákat és tévedéseket –, helytálló szövegértelmezésre törekedtek. Gyakran zavaró lehetett, hogy a régi kéziratokban a szavak nem voltak egymástól elválasztva, és a központosítás mindenekelőtt a hangsúlyozás irányítására, nem pedig a mondat megértésének elősegítésére szolgált. Ebből következően alkották meg a ma használatos központoszás egyes elemeit. A 12. századi kéziratokból átvették a kis háromszög alakú jelet, amellyel a kommentár szövegét különítették el az idézett szövegtől, és ezt használták a vörös aláhúzott gótikus szöveg helyett. Ebből született meg az idézőjel. Bizánci szokásokra támaszkodva és az újabb kezdeményezéseket elfogadva időnként a vesszőt és a pontot a modern elvek szerint használták. Úgy tűnik, Gasparino Barzizza volt az első, aki a zárójelet használta. Ugyanakkor minden írástudó a maga sajátos módszerével élt, amelyet többé-kevésbé barátainak és mestereinek rendszere befolyásolt. A közös, egységes gyakorlatot majd csak a nyomdászat fogja lassanként kialakítani.

A humanista mozgalom nem fejlődhetett volna olyan harmonikusan, ha nem felel meg az olasz elit igényeinek. Ez érvényes a firenzei patríciusokra és kereskedőkre is, akiknél, mint Christian Bec kimutatta, kéziratokat, bibliákat, misszálakat, vallásos és misztikus műveket, lovagregényeket találhatunk, egyebek között a *Dekameront* és a *Divina Comediát* (*Isténi Színjáték*) is. De Firenze sem bizonyul kivételnek, amit a szicíliai példával összevetve láthatunk. Henri Bresc bebizonyította ugyanis, hogy míg a szerényebb kézművesek és kereskedők csak néhány könyvvvel rendelkeztek Szicíliában, addig a patríciusok és a földbirtokosok birtokában időnként húsznál is több könyv volt, az orvosok, a jogi és teológiai doktorok

könyvtára pedig a 40 kötetet is elérte. A klerikusok a maguk részéről a kanonikus kultúra, a teológiai képzettség és az ókor iránti érdeklődés között ingadoznak, míg a patrícusok a jog és a humanista kultúra iránt vonzódnak. Vitathatatlan, hogy a gyakorlati traktátusok egyes gyűjteményekben különösen nagyszámúak – ebből következik a jogi kötetek és esetenként az orvosi művek elsőprő többsége. De legnagyobb részükben mindenképp megtalálhatók a Szentírás szövegei, az egyházatyák kötetei, Firenzében elsősorban Szent Ágoston művei, továbbá grammatikák és klasszikusok alkotásai. De a latin kultúra nem nyomja el a lovagit, és Dante, Boccaccio és Petrarca természetesen mindenhol megtalálható. Ha hozzátesszük, hogy a legutóbbi kutatások szerint a helyzet hasonló Barcelonában és Valenciában is, joggal állapíthatjuk meg, hogy a Mediterráneum nyugati részének kereskedővárosaiban a polgárok gazdasági előrehaladásuk mellett kulturálisan is előbbre léptek. Mindez különösen egybevág az északabbra, azaz a Franciaországban és az Angliában tapasztaltakkal.

De térjünk vissza most Franciaországra! A 13. század Franciaország dicsőségének kora. A párizsi egyetem uralta Európát, a királyok pedig Cité-beli palotájukban, akárcsak az angol uralkodók a Westminsterben, az egyik legmodernebb közigazgatási központot igyekeztek megszervezni. Az ott dolgozó jegyzők, titkárok, de még a magisztrátusok személyzete is végrehajtotta a maga írásforradalmát a batard-kurzív megjelenésével. Túl könnyű lenne tehát az idők mostohaságának tulajdonítani a francia és a burgundi hercegek kulturpolitikájának korlátozott eredményeit. Az okok összetettebbek, és hatásuk az egész francia szellemiségre kihat. Kísérleljük meg megérteni őket! A kevésbé városiasodott Franciaországban az írás fejlődésének lendülete nem eredményezte az oktatási rendszernek ugyanazt a megújulását, mint Itáliában. Ebből a szempontból jellemző Lyon esete, amely kereskedővárosként állandó kapcsolatokat ápolt az Alpokon túli városokkal. A polgárok azon erőfeszítése, hogy saját elemi iskolákat hozzanak létre, éppúgy sértette az egyház pozícióit, mint a jogászok képzésére alkalmas stúdium alapításának kísérlete. A francia városok tehát továbbra sem rendelkeztek „laicizált” iskolákkal, gyermekeik továbbra is klerikus képzésben részesültek. Mindazonáltal a káptalani iskolák majd mindenütt valamiféle „középutas” oktatást képviseltek. Különösen érvényesült ez a privilegizált Champagne tartományban, amelynek kollégiumai fogadták a Reimsbe, a Soissonsba vagy a Troyesba jövő diákokat. Reimsben – a francia humanisták kivételezett városában – időnként kiváló professzorok oktatták a jog és a teológia alapjait. Guy de Roye püspök kollégiumot nyit Párizsban az egyházmegyéjéből ideérkezett,

egyetemi tanulmányokat folytatni kívánó diákok számára, a troyes-i iskolák rendtartásából kiderül, hogy ott még 1436-ban is elsősorban grammatikai oktatás folyt. A soissons-i kollégiumot a százéves háború idején rombolták le, olyannyira, hogy az ifjú polgárok nagy része Franciaország északi vidékeitől Champagne-ig, Burgundiától Franche-Comtéig az egyre nagyobb számban nyíló, egyházi iskolákba kényszerül – éppúgy, mint Párizsban, ahol 1380-tól kezdve 41 tanár és tanítónő van a kántornak alárendelve, szemben az előző századi egy tucattal. Így az emberek egy csoportja – akik rendelkeztek némi elméleti képzettséggel – igényelhetette a klerikus címet, amely bizonyos előjogokat, például az egyházi bíróságtól való függést biztosította számukra. Siméon Luce már több mint egy évszázada kimutatta az első privilégiumot, amely az egyházzal való, meglehetősen laza kapcsolatról árulkodott: azaz ők felvették ugyan a tonzúrárt (vagyis beléptek a papi rendbe), de ezenközben megházasodhattak, ügyvéd, írnok vagy akár földműves is lehetett belőlük, de ugyanúgy gyakorolhattak kézműves mesterségeket is. Egyesek közülük – vajon pusztán véletlen-e, hogy majd mindegyikük champagne-i volt – csodálatos karriert csináltak. Ezt tanúsítja például a Colecon le Cratinat néven ismert Nicolas, aki a baye-i uraság egyik jobbágynak volt a fia. A fiatalember kilenc éves korában felszabadítva belép a papi rendbe, egyetemi tanulmányait Párizsban, a Beauvais kollégiumban végzi. Nicolas de Baye néven archidiakónus és a párizsi Parlament törvényszéki írnoka lesz. Halála után – értékes emlékiratain kívül – több mint 200 kötetet hagy hátra. A burgundi kincstár pedig, amely továbbra is jobbágnak tekintette, halálakor igényt tartott javaira, és örökösei csak az elhunyt által mindvégig gondosan megőrzött felszabadítási okmányt bemutatva tudták az örökséget megtartani.

A másik példa: Gerson. Apja, Arnoul le Charrier, szabad ember, egy Rhetelhez közeli faluban élt és dolgozott bognárként. Az a gondosság, amellyel gyermekeit a vallási kérdésekben képzettnek kívánta tudni, arra enged következtetni, hogy ő maga is klerikus volt. A párizsi egyetem jövőendő kancellárja az alapokat egy környékbeli iskolában tanulta meg. Majd a reims-i érsek kezéből megkapva a tonzúrárt – a „koronát”, amint akkoriban mondták –, 13 éves korában Párizsba, a navarrai kollégiumba küldték, ahol szívesen fogadták a vidék szegény diákjait (1377). Itt kezdődik az ismert pálya. Hosszú időn át az egyházban nem volt ritka az ilyesféle karrier. Amint azonban Franciaország kancellárja laikus lett, egész laikus szerzetesdinasztiák alakultak ki. Az állam szolgálói egyáltalán nem kívántak egy különálló társadalmi kategóriához tartozni, már csak azért

sem, mert a fejedelem tetszése szerint adta és vette vissza a hivatalokat. A királyt szolgáló klerikusok eleinte hasonló egyházi pályát futottak be. De a laicizálódás lassanként egyre nagyobb hangsúlyt kapott, mivel a fejedelem ellenőrizni kívánta szolgálait, azok pedig védelmét és támogatását bírták. Ettől kezdve azonban nem bocsáthatta el őket olyan szabadon. Kiválasztásuk módozata hosszú ideig ingadozott a kinevezés és a választás között. Végül azonban mindkettőt elsöpörte a hivatalok megvásárolhatóságának és ebből adódóan a hivatali állások örökölhetőségének gyakorlata.

A királyi jegyzők és titkárok folyamatos kapcsolatban álltak az avignoni udvarban működő kollégáikkal, ahol a pápák jelentős könyvtárat hoztak létre, és ahol Petrarca gyakran időzött. Ezeknek a szerkesztőknek a szemében a latin kultúra a szakmai hozzáértést, a szép stílus pedig mintegy fegyvert jelentett számukra. Így a francia és az olasz írástudók között felemás kapcsolat jött létre. Párizs megőrizte ugyan totális tekintélyét, és Petrarca, amikor 1360-ban Jó Jánoshoz küldték követségbe, nem habozott kijelenteni, hogy sokkal inkább tanulni jött Franciaországba, mintsem tanítani. Mégis, amikor V. Orbán hét évvel később úgy döntött, visszatér Itáliába, ezt a diplomáciai vereséget a franciák a retorika győzelmének tartották, s Petrarca ez alkalommal azzal sértette meg önérzetüket, hogy kijelentette, a félszigeten kívül nem lehet igazi szónokot találni. Az Itáliában háborúzó és Arezzo várába ostrommal beszorított Anjou Lajoshoz követségbe utazó Miles de Dormans, volt francia kancellár kísértében Jean de Montreuil nem restelt tárgyalópartnerének, Coluccio Salutatiinak szinte könyörögni, hogy levélminták átadásával „vágja fel nyelvét”, akár csak az újszülöttekkel vagy a megszélidített szajkókkal szokták tenni. Az olasz humanizmus tehát nagyon korán eljutott Franciaországba. 1376–77 táján V. Károly lefordíttatta Petrarca *De remediis utriusque fortunae*-jét, majd Philippe de Mézière ültette át Boccaccio *Griséldisét* franciára (1385). Ezután Laurent de Premierfaict, a pápai kancelláriához kötődő champagne-i klerikus franciára fordította Boccaccio *De casibus illustrium virorum*-ját (1401) és a *Decameront*. Végül pedig 1400-tól kezdve a *De mulieribus claris* egy példánya is közkézen kezdett forogni. Később a franciák lelkesen fedezték fel az *Elegantiae linguae latinae*-t, amely hatalmas és tartós sikert aratott. Mindezek ellenére tévedés lenne a Franciaországot elárasztó mozgalmat az olasz minták pusztá másolásának tartani. A francia írástudók korán munkába kezdtek Nicolas Oresme mellett a navarrai kollégiumban, és megfigyelhető, hogyan fejlődik egyre inkább az az egyházatyák olvasásán alapuló teológiai irányzat, amelyről Étienne Gilson leírhatta azt az aforiz-

mát, miszerint az olaszok Cicerótól jutottak el Szent Ágostonig, míg a franciák Ágostontól indultak el, hogy Ciceróhoz érkezzenek.

A franciák törekvései egyébként korántsem voltak az olaszokéival, amint ezt Francoise Autrand kimutatta VI. Károly parlamenti tisztségviselőivel kapcsolatban. A franciák gyakran a korhoz képest jelentős könyvtárral rendelkeznek – akár száz kötetnél is többel –, és úgy tűnik, mindenekelőtt a spirituális és a világi kapcsolatok problémáival foglalkoznak, mintha mindjárt az egyházi modellek alapján kívánnák az állam szervezeti kérdéseit megoldani. Könyveik között – a polémiák mellett – zsoldároskönyveket, imakönyveket, szentírási szövegeket éppúgy találni, mint skolasztikus traktátusokat és az egyházatyák műveit. Hívatásuk – más szempontból – a retorikához vonzza őket, éppen ezért szívesen tartanak levélgyűjteményeket éppúgy, mint prédikációs köteteket, de a klaszszikus szövegek meghódítása egyenlőtlenül zajlik. Érdekli őket a nemegyszer a római történelem felé is orientáló egyháztörténet. Végül pedig szívesen olvassák a spirituális szövegeket, Szent Ágostontól és Szent Bernáttól egészen Jacobus de Voragine a *Szentek életég*. A tagadhatatlanul egységes „mikrokörnyezetet”, úgy tűnik, bizonyos szigorúság jellemzi. Mint minden meghatározás, a humanizmus és a reneszánsz kifejezések, bármilyen szívesen használják őket nem egy esetben, akár ellentétes értelmet is hordozhatnak. A 14. század végi–15. század eleji „francia humanizmust” felfedezve egyes történészek inkább „elvetélt reneszánsznak” vélték. Guillaume Budé, Jean Budé, királyi jegyző és kancelláriai főtitkár fia és az ugyanilyen tisztségeket viselő Dreux unokája azokhoz a körökhöz tartoznak, ahol ez a mozgalom, mintegy száz évvel korábban kialakult. Igaz, az első lépések után, az V. Károly idején megindult fejlődés 1431 körül teljesen leállt. A válság kellős közepén küszködő Franciaország – ne felejtjük el, hogy Jeanne d’Arc-ot 1420. május 30-án égették meg – ebben az időben különböző eszmeáramlatok hatása alá kerül. Csak a 15. század utolsó harmadában fog majd, sebeit immár bekötözve, visszatérni a színre. Addig pedig a germán világ ideje köszönt be. A 13. század végétől kezdve az a kulturális rendszer, amelynek sarokkövét a párizsi egyetem jelentette, széttöredezni látszott. A domonkosok szívós próbálkozásai, amelyekkel megkísérelték szintézisben egyesíteni a természeti és a kinyilatkoztatáson alapuló teológiát, egyre növekvő ellenérzést váltottak ki. Két angol ferences szerzetes, John Duns Scotus (1266–1305) és William of Ockham (1307–1349) a nyilvánvaló materiális bizonyítékokat követelő oxfordi hagyományokra támaszkodva a tomizmusnak azt róttá fel, hogy a valószínűségeket kétségtelen bizonyosságnak tartja, és racionális törvény-

szerűségek ké próbálja degradálni Isten szabad akaratát. William of Ockham idősebb rendtársánál radikálisabb módon vitte végbe a szakítást. Könyörtelen logikával rostálta ki elődei teóriáiból az elvont általánosításokat. A nominalizmus így, ebben a bizonytalan helyzetben, kimondta a szent tudomány és a filozófia szétválását. Ezzel segítséget nyújtott a társadalom laicizálásához, hozzájárult a tudományos gondolkodás felszabadulásához, és arra ösztönözte a hívőket, hogy Istent ezután ne az értelem, hanem az érzelem útján keressék.

A párizsi egyetem hanyatlása, az írás használatának elterjedése, az államok fejlődése, a nemzeti érzések megerősödése arra ösztönözték a fejedelmeket, hogy olyan egyetemeket alapítsanak országaikban, amelyeken kiképezhetik a számukra szükséges hivatalnokokat. Az 1300 körül létező – mintegy húsz – egyetemhez, amely egyébként mind egy képzeletbeli Cambridge–Párizs-vonaltól délnyugatra helyezkedett el, mintegy ötven új alapítású intézmény csatlakozott. Ezek nagyobb fele a germán, a szláv és a skandináv országokban jött létre, olyan területen, amely addig az iskolai térképeken fehér foltnak számított. Ezeket az alapításokat többé már nem az oktatók és a diákok nyomása eredményezte, mint korábban, hanem rendszerint a világi hatóságok döntöttek létrehozásukról, majd elfogadtatták őket a pápasággal – nevezetesen Prágában (1347), Krakóban (1369), Bécsben (1364), Erfurtban (1384), Heidelbergben (1386), Kölnben (1388), éppúgy, mint később Uppsalában (1477) és Koppenhágában (1478). Ezek lehetővé tették, hogy a szegény fiatalok otthonukhoz közelebb tanulhassanak, s ez olyannyira sikeres volt, hogy például a németországi diáklétszám az 1400 körüli ezer alattiról 1520-ra több mint 4000-re emelkedett. Ez a szétszóródás egyszerre segítette a nemzeti vélemények hangoztatását és az eltérő elméletek kialakulását – gondoljunk csak például Husz Jánosra.

Ezzel egyidőben a jövőkép valamely másik aspektusa is alakulni kezdett az Északi-tengertől a Közép-Rajna-vidékig húzódó, erőteljesen urbanizálódott régióban. Eredetileg a spiritualitás modern formáinak kialakulásáról van szó, amelyek az Istennel a képek és a könyvek segítségével folytatott párbeszéden alapultak. A 12. századtól kezdve a világtól elzárt monostorokban, ahol a szerzetesek saját épületeikre másolták Szent Ágoston, Szent Bernát, Szent Bonaventura vagy Hugues de Saint-Victor munkáit, teljesen természetesnek tartották, hogy a híres szövegek után leírják az általuk kiváltott reflexiókat és meditációkat is. Az így keletkezett újabb írások hamarosan másolatról másolatra, közkézen forogtak, mintha csak az őket inspiráló, eredeti művek részei lennének. Így számos apokrif

írás született, amelyek közül talán a Szent Ágostonnak tulajdonított *Meditációk* és *Soliloquiák* a legismertebbek, ezek közvetlenül az 1078-ban elhunyt Jean de Fécamp *Confessio*ból származnak, amelyeket lerövidítve, egészen a 17. század közepéig újra és újra kiadtak. Bár megjelentek a hagyományos és a kollektív vallási szertartások, ezekkel egy időben azonban a városok lakóinak legkegyesebbjei inkább a Megváltóval fenntartott személyes és érzelmi kapcsolatot igényelték. Ugyanakkor voltak olyanok is, akik elfordultak a felhalmozódó vagyontól, és mint például Ferenc, egy gazdag assisi kereskedő fia, a szegénység útját választották. Így alakulnak nagyszámban vallásos körök, testvéri társaságok és a szabályos felügyeletet elutasító csoportosulások, amelyekben belül aztán gyakran teljesen különböző irányzatok különülnek el. A különböző mozgalmak keretbe foglalása a kolduló rendek feladata lett. Hitszónokaik egyre nagyobb szerepet kaptak, mivel egyszerre kellett oktatniuk az Evangélium tanításait, lefordítani a hívők nyelvére a teológusok doktrínáit, s emellett egyúttal irányítani kellett nővéreik lelki életét, akiknek a kolostorai abban az időben jelentős misztikus központok voltak. Ezt segítő a Rajna-völgyben és különösen Kölnben alakult meg egy alapvetően domonkos szellemű iskola, amelyet mindenekelőtt a híres Eckhart mester (kb. 1260 – kb. 1328) tanítása inspirált. Tanítványai, Tauler (meghalt 1361-ben) és Susa (meghalt 1365-ben) széles körben elterjedt, latin és német nyelvű szentbeszédet és vallásos írásokat hagytak hátra. A karthauziak – a kölniek és a strassburgiak, de ugyanúgy a bázeliak – is jelentős szerepet játszottak ennek a vallásos irodalomnak a terjesztésében. Strassburgi kolostorukból „indult el” az egyik szerzetes társuknak, Ludolphus de Saxoniának tulajdonított és később felmérhetetlen hatást kiváltó *Vita Christi* című műve. Franciaországban Jean Gerson a spekulatív teológia túlzásai ellen küzdve azt ajánlotta a tanult szerzeteseknek, hogy ismerkedjenek meg a misztikus teológiával is. Számos traktátust írt a doktrínákról a klérus kevésbé művelt tagjainak olvasmányul, emellett pedig bizonyos morális tanítói szerepet is betöltött azzal, hogy rámutatott a misztikus eltévelyedésekre és a tanokban mutatkozó tévedésekre is. Levelezőpartnereinek szívesen küldött munkáiból, például egy püspöknek azzal a meghagyással juttatott el egy példányt a *Miroir de l'âme* (*A lélek tükré*) című művéből, hogy egyházmegyéje valamennyi papjának küldjön belőle másolatot, olvassák el és – saját szentbeszéd híján – hirdessék a szószékről is. A bázeli karthauziak, akikkel különösen bensőséges kapcsolatot tartott fenn, rendjükön belül, kolostorról kolostorra biztosították a mű terjesztését.

Ebben a vészterhes korszakban, amikor mindenkinek fel kellett készülnie a bármikor lecsapó halálra, a világiak vallásos szelleme képekből táplálkozik, és egyre inkább forrásra lel a kegyes olvasmányokban, mint például a *Vita Christi*, amely a jobban felkészülteknek szól, vagy a még az előző század végén egy olasz domonkos, Jacobus de Voragine által összeállított *Legenda aurea* (*Arany legenda*), és még inkább a szentbeszédek gyűjteményei és az imakönyvek, melyeket a hívők naponta háromszor olvastak, és olyan széles körben terjedtek el, hogy egyes gyóntatók szabályos bűnnek tartották a mindennapi olvasás elmulasztását. Geneviève Hasenohr kutatásai emlékeztetnek arra, hogy a francia aszkétikus irodalom rendkívül nagyot fejlődött a 14. és a 15. században. A *Legenda aurea* mellett, amely inspirálta a kor szellemiségét, a máig fennmaradt kéziratok számából ítélve bizonyos művek rendkívül széles körben elterjedtek: például Jean de Meung *Testamentuma* (116 példány), Guillaume de Digulleville három *Zarándoklata* (80 példány), Jean Gerson *Médecin de l'Âme*-ja (*A lélek orvosa*) (45 példány), vagy a *Doctrinal aux simples gens* (*Egyszerű emberek doktrináléja*), amelynek elterjedését Guy de Roye biztosította (mintegy 40 példány), éppúgy mint a Szent Ágostonnak tulajdonított *Soliloquiák* és *Meditációk* vagy a *Passióról való Szentbeszéd* (harmincegynéhány példány). Ehhez járulnak még például a Szent-Lélek apátság allegóriájával megerősített vagy a lelkiismeret vizsgálatára, a gyónásra való felkészülést segítő szövegek. Míg egyfelől ezek arra ösztönzik a világiakat, hogy a szerzetesek példája szerint szemlélődő életet éljenek, másfelől azt is sugallják, hogy akik tevékeny, aktív életet választanak, azok megtalálták a megfelelő viselkedés és a jó erkölcs törvénykönyvét. Mindazonáltal az a benyomásunk, hogy az ilyesfajta hitélet virágzása nem akadályozza meg a személyes begubózásokat. Gerson és azok a klerikusok, akik a világi hívőknek a nemzeti nyelven íródott műveket ajánlják, gyakran úgy tesznek, mintha nem vennének tudomást a maguktól nem kiemelkedő vagy a tudományos irodalomból le nem fordított munkákról. Ez a közömbösség vagy még inkább tudomásul nem vétel valószínűleg az alkotás körülményeihez is kötődik. A „gondozott” kéziratok gyakran állandó irányítók vezetésével dolgozó városi laikus műhelyekből kerülnek ki, esetleg udvari körökben másolják őket, egyedi megrendelésre. Ezzel szemben a hívőkhöz eljutó szövegek közül egy sem származik egyházi körökből, mint ez majd Németalföldön vagy Németországban jellemző lesz, olyannyira, hogy sok vallásos francia szöveg mintha minden intézményes vagy feudális családi támogatást nélkülözne. Ebből pedig egy kissé szerteágazó burjánzás következik. Márpedig a fennmaradt kéziratok legnagyobb része az arisztok-

rácia felső köreiből származik, a rendi klérustól éppúgy, mint azokból a rendházakból, ahol a szerzetes és laikus testvérek együtt éltek – mindazonáltal nem elhanyagolható részük volt jogászok, polgárok vagy kereskedők tulajdonában. Számuk tehát jelentősnek mondható, figyelembe véve az ebben a körben bizonyosan nagyobb arányú megsemmisülési százalékot is.

Ez szolgált háttérül annak a rendkívül széles körben elterjedő kegyes mozgalomnak, amely az Yssel völgyében, Zwolle és Deventer, a két posztógyártásból felvirágzott város vidékén alakult ki, és amely összekapcsolódott bizonyos népoktatási folyamatok fejlesztésével. Mindezek elindítója Gerhardt Groote (1340–1384) lett, aki teológiai tanulmányai után, megvetve a világi javakat, visszautasította a szemlélődő életformát, és ehelyett a klérus bűneit leleplező prédikátorként próbált mindenki hasznára lenni. Bár fiatalon halt meg, de barátja, Florent Radjewijn mégis véghezvitte programjának megvalósítását. Egy új minta – a Közös Élet Testvérei mintája – szerint ettől kezdve klerikusok és laikusok fraternitásokban tömörültek, minden monasztikus elkötelezettségtől mentesen, egyúttal mégis mintegy a windesheimi kolostorból (1387-ben) megalakult kanonoktestülettől támogatva. Ez utóbbi ugyanis gyakran fogadott be olyan testületeket, amelyek szerzetesi rendben kívántak élni. Fráterek és kanonokok egyaránt a „modern vallási gyakorlat” hívei voltak. Számukra ez azt jelentette, hogy szenvedélyeiken uralkodni tudó aszkétizmusban éltek, és azon elv alapján, hogy a szív és az akarat kölcsönhatásban állhatnak, az olvasmányokra alapozott meditációs formákat hirdették. Másolásból fenntartva magukat, az újraolvasott könyvekből – ahogy a vallásos irodalom mestereinek egyes passzusait újraírták és másolták – antológiákat állítottak össze, de a maguk módján eredeti műveket is alkottak, melyek közül a leghíresebb az *Imitatio Christi* (*Krisztus imitációja*). A Közös Élet Testvérei eszméiket prédikációk, dialógusok, könyvek és személyes példaadás útján terjesztették. Ha – mint Gerson is – felléptek is a nominalisták intellektualizmusa ellen, az nem jelentette azt, hogy kisebb jelentőséget tulajdonítottak volna az oktatásnak, hiszen közülük jó néhányan képzettségük alapjait a másoló munka folyamán szerezték, és érezték az ebből adódó hiányosságokat. Kezdetről fogva igen erősen kötődtek a németalföldi iskolák köreihez. 1374-től Johan Cele, Gerhardt Groote egyik barátja lett az általa híressé lett zwollei iskola rektora, amelynek több mint 1200 növendéke volt. A Testvérek módszereiket Flandria és a Rajnavölgy számos intézményében bevezették, s így hozzájárultak egy oktatási reform elősegítéséhez.

Ugyanígy történt ez – amint P. Adam kimutatta – Sélestat-ban is, ahol az iskolát egyidejűleg ellenőrizte a parókia és a magisztrátus. Itt már nem csak írást, olvasást, számolást és éneklést tanítottak, hanem a trivium (grammatika, retorika, dialektika) néhány elemét is. Ugyanakkor azonban a város diákjai Heidelbergben találkoznak a paderbonni egyházmegye egy ifjú klerikusával, Ludwig Dringenberggel, aki éppen a Testvérek tanítványa. Kineveztetik a sélestat-i iskola rektorának. Ő pedig csodákat művel, megtartja a régi tankönyveket – Donatus és Alexandrus de Villadei grammatikáját –, de kiiktat belőlük mindent, amit haszontalannak ítél, és kizárja a logika oktatásából a glosszákat és a kommentárokat. Akárcsak tanítómesterei, ő is úgy ítéli meg, hogy semmi sem pótolhatja a közvetlen kapcsolatot a szövegekkel, különösen az erkölcsi emelkedettségükkel és stilisztikai értékeikkel kiemelkedő klasszikus latin szerzők és az egyházatyák műveivel. Tanítványai érdeklődését a történelem felé fordítja, ő maga hosszú elbeszélő költeményben örökíti meg Merész Károly bukását, mindezzel pedig az elzászi humanizmus megalapítójának tekinthetjük.

Nyilván nem szabad túlértékelnünk az itt vázolt körülmények között elért iskolai színvonalat. A tanulókat tízesével csoportosították, majd szelektálták, végül pedig nyolc osztályba sorolták őket. Az osztályok alkalmasint több mint 100 diákot is befogadhattak, a Közös Élet Testvéreit akár a modern kollégiumok előfutárainak is tekinthetjük. A körülményeket ismerve érthetőbb, hogy a fametszetes füzetkék készítői és az első nyomdászok miért állítanak elő oly gyakran, különösen az északi vidékeken, elemi iskolai nyelvtanokat, aminthogy azt is, hogy maguk a Testvérek miért rendeztek be nyomdát saját rendházaikban.

A 15. század elején a rendek reformja Németországban nem minden ellenállás nélkül folyt le. 80 kanonoki szerzet kapcsolódott a windesheimi kongregációhoz, viszont számos bencés apátság északon Bursfeld, délen Melk szavára hallgatott. Ettől kezdve, míg a délnémet városok a már látott fejlődést élik meg, addig a germán országok egy hatalmas szövetszorosító tevékenység színterévé válnak, erről árulkodnak a – sajnos ma még befejezetlen – középkori német, svájci és ausztriai könyvtárak inventáriumairól készülő nagy kiadások.

Összefoglalva tehát a karthauziak, akik egy évszázada számos intézményt létesítettek ezen a vidéken, az Örökkévaló színe előtt mindig is a „nagy másolók” maradnak, hiszen például Aggsbachban, Salvatorsburgban vagy Buxheimben mindenféle kéziratok ezreit őrzik, időnként pedig a külvilágnak is rendelkezésre bocsátják. Apácaik és szigorú rendben élő szerzetesnők, akik sokszor nem is tudnak latinul, anya-

nyelven írt egyes könyvtárakat tartanak fenn. Ezek az anyanyelven írt könyvek pedig alkalmasak lehetnek a hívők tömegeinek megszólítására is. Néhol egy-egy miniátorműhelyt is működtetnek, mint például a kölni klarisszák vagy a Freiburg-in-Breisgau melletti lechenthali ciszterci apácák. A windesheimi kanonokok főleg tudományos műveket másolnak, a Közös Élet Testvérei a különböző írásmódokban létező liturgikus szövegeket, valamint a modern devóció műveit írták át köznyelvre, hogy ezekből tanítsanak, neveljék kortársaikat és megnyerjék lelküket. Dél-Németországban ez a fajta hitéleti tevékenység még elterjedtebb. Sankt Emmerich, Tegernsee vagy Scheyern bencései hivatásos írnokokkal másoltatnak prédikációkat, teológiai, illetőleg aszkétikus műveket, enciklopédiákat és liturgikus könyveket. Melk könyvtárában 1450-ben 794 kézirat található, Tegernsee-ben a század végén 1794-et vesznek számba. Az augsburgi Sankt Ulrich és Afra, a nürnbergi Szent Egyed, a bambergi Michelsberg vagy a Bécs melletti Heiligenkreuz kolostorába még nagyobb mértékben áradnak a könyvajándékok és hagyatékok, de a Rajnán túl található intézmények egész sora – legalábbis számarányában – rendelkezik a citeaux-i vagy a clairvaux-i gyűjteményhez hasonlítható állománnyal. Ez a lemaradás utolérését célzó erőfeszítés valójában nem ment minden nehézség nélkül. A párizsi egyetem mintájára megmerevedett statútumok kényszerítő erejére hivatkozva a német egyetemek másolói időnként éppen hogy túl gyorsan dolgoztak, és hibás szövegeket vettek át. Másrészt Németországban nem ismerünk az itáliai nagy másolóműhelyekhez hasonlókat. Mindössze azt tudjuk, hogy dél-németországi megrendelésre jegyzők és írómesterek vállalták a kéziratok reprodukálását.

Az ekkortájt megjelenő új elit lassanként mégis hozzájut a nélkülözhetetlen alapokhoz. Így például az ulmi Heinrich Neithart tanulmánya-it Prágában kezdi 1391-ben, magister artiumot szerez 1397-ben Bécsben, Bolognában és Padovában tanul jogot, ahol 1405-ben fogadják doktorrá. Ezután kánoni funkciókat tölt be Augsburgban, Freisingben, Konstanzban és Richben; pályája során mintegy 300 kéziratot tudott összegyűjteni. Ezek egy része klasszikus és humanista szöveg, melyeket halálakor az ulmi székesegyházra hagyott, azzal a kikötéssel, hogy a család kriptája feletti kis helyiségben helyezték el őket.

Vagy itt van Amplonius Ratinc (1363–1435) példája, aki mielőtt Prága, Köln, Erfurt és Bécs egyetemeit látogatta, Osnabrück és Soest iskoláiban tanult, később a kölni érsek orvosává nevezik ki, 1412-ben római utazást tesz, javadalmas lesz Kölnben, majd dékán a mainzi Szent-Viktor kolostorban. 1412-ben, az erfurti egyetemen, amelynek orvosdok-

tora volt, egy könyvekkel gazdagon támogatott kollégiumot alapított. 40 grammatikai, 37 költészeti, 27 logikai, 12 retorikai, 73 matematikai, 63 természetfilozófiai, 15 metafizikai, 35 filozófiai, 100 orvosi, 16 kánonjogi, 6 polgári jogi és 213 teológiai művet ajándékozott az intézménynek. Ezek között vannak a román és a germán világ legkülönbözőbb vidékeiről származó kéziratok, közülük néhány egyenesen a kölni katedrális könyvtárából való, a karoling korig nyúltak vissza és hozzájárultak ahhoz, hogy az erfurti legyen a leggazdagabb könyvgyűjtemény Észak-Németországban, amint hogy a prágai a délebbi vidékeken.

De nézzük a korabeli Németország legkomolyabb literátusát, Nicolaus von Kuest. Kues egy moselle-i hajós fia, Deventerben a Testvérek tanítványa, Heidelbergben nominalista mesterek mellett tanult. 1417-ben Padovába ment, ahol kánonjogi doktorátust szerzett. Ha nem is foglalkozunk részletesen további pályájával, melynek főbb állomáshelyei: a német szerzetesrendek vallási reformját elősegítő fáradhatatlan pápai legátus, egy bizánci követjárás résztvevője, II. Pius pápa legbefolyásosabb tanácsadóinak egyike, 1449-ben pedig bíboros, de emlékeztessünk arra, hogy ez a filozófus, aki egyúttal misztikus is volt, és a reneszánsz egyik legfontosabb művét hagyta ránk, a bázeli zsinat idején – mint Poggio is – német apátságokban, mindenekelőtt Fuldában kutatót a régi szerzők kéziratai után. Plautus 12 vígjátékát találta meg, Cicero *De Republicáját*, valamint Tacitus *Annales*ének I–VI. könyvét és a *Germániát*, amit ő fedezett fel honfitársai számára. Könyvtárát szülővárosára hagyta (1458), ahol az a kórház egyik termében most is látható.

A nemzeti érzület mértéke jól látható a német fémipar bölcsőjének, Nürnbergnek és polgári elitjének példáján. Mindenekelőtt gondoljunk itt a bencések Szent-Egidius könyvtárára, a legalább ilyen jelentős ferences gyűjteményre, valamint a megreformált domonkosok gyűjteményére, melyek több mint 700 német nyelvű kéziratot őriznek. Ehhez jönnek még az Új Kórházban őrzött kéziratok és a parókiális templomokba mind nagyobb számban bekerülő kötetek. Sankt Sebald 1446-ban például több mint 200 kötetet kap Albrecht Fleimann plébános hagyatékából. Emellett egyes kápolnák is létrehozzák a maguk gyűjteményeit. Mindez azonban még mindig nem elégséges egy olyan városban, amelynek magisztrátusában már jól felkészült humanisták is helyet foglalnak. 1429–30-tól kezdve a Városháza urai egy másik könyvtár létrehozásába fognak. 1443-ban a város egyik jogi tanácsosa, aki tanulmányait Prágában végezte, nagyon jelentős egyházi jogi gyűjteményt hagy az új intézményre. Ugyanebben az időben Hartmann Schedel, aki szintén Nürnbergben született 1410-ben és

Lipcsében járt egyetemre, majd Padovában folytatott orvosi tanulmányokat, II. Frigyes brandenburgi fejedelem és az utrechti püspök háziorvosa lett, végül pedig kinevezték az augsburgi püspök fizikusává, maga köré gyűjtött egy, az ókor iránt szenvedélyesen érdeklődő kört. Nőtlen klerikusként könyveit Hartmann nevű unokaöccsére (1440–1516) hagyja. Ő pedig átveszi a stafétabotot, és hatalmas anyagot gyűjt össze, kiadja a leghíresebb ősnymtatványt, a *Nürnbergi Krónikát*. Ez a Dürer idejében a városra hagyott mű 19000 ikonográfiai alkotást őriz, és teljes magától értetődéssel kerül a Városházára.

Elmondható tehát, hogy Gutenberg századában felmérhetetlen mennyiségű dokumentum gyűlik össze abban az országban, ahol a metszetek és a nyomtatványok művészete megszületik. Amikor 1434 táján Gutenberg Strassburgban dolgozni kezd, az angolokat még nem szorították ki teljesen Franciaországból. Bizánc csak húsz év múlva fog elesni (1453), és bukása egyúttal a kereszténység keleti felének elszakadását is jelenti. Most az egyház egysége nagyjából helyreállt. A járványokat végre megfékezték, de számos terület nagy vérveszteségeket szenvedett.

A Mediterraneum nyugati fele újabb aktív korszakába lép, a kontinens atlanti oldala kezd megélnélni, de főleg Dél-Németország ébredszik. Az igazi fellendülés azonban csak a század második felében válik általánossá és láthatóvá. Az írás fejlődése viszont vitathatatlan: mindenekelőtt Itáliában, de legalább annyira Angliában is, ahol a könyvtárak óriási fejlődésnek indulnak, ám a germán országok vagy a szláv birodalmak ugyanúgy elmondhatják mindezt magukról. Ezzel egyidejűleg azonban a bezárkózások is erősödnek.

Bizonyos, hogy minden bezárkózási folyamat ugyanarra a közös alapra vezethető vissza, vagyis az ősrégi – pogány és keresztény – irodalmakra, a liturgikus és a szellemi hagyományokra, a lovagi kultúrára és az egyetemi tanításokra. Ezzel együtt a nemzeti és a nyelvi egységek mintha egészen különböző korokban élnének, és úgy tűnnek fel, mintha mindegyiknek saját, külön modellje lenne – jól megfigyelhető ez például az oktatásban. Minden kis kör külön világként épül fel, önmagába tér vissza, de egyúttal a regionális elzárkózásokon felülemelkedve, meg is alkotja saját jelrendszerét. Például a kancelláriák nagyon is nemzetközi, de közben mégis csak szűk körű világára ez ugyanúgy érvényes, mint az arisztokrácia vagy a lovagság territóriumaira, vagy éppen a szerzetesrendek igen differenciált belső világára. E kor elitje állandóan úton van, a kontinens útjain nemcsak katonák, kalandorok és kereskedők, de művészek és mérnökök, sőt az egyház emberei is folytonosan jönnek-mennek. A nyilvánvaló kü-

lönbségektől eltekintve, mondjuk Bruges egy festő vagy egy üzletember számára alig összemérhető akár Firenzével, Lübeckkel vagy Barcelonával. A tanárok és diákok viszont szinte ugyanazt a légkört találják minden egyetemi városban. Az egyházi méltóságok pedig, bármilyen rangban is legyenek, valamennyien visszataláltak a Rómába vezető útra, ahol a pápa ismét elfoglalta székhelyét. Vajon gondolhatjuk-e úgy, hogy ilyen körülmények között a nyitás szükségességének átérzése – különösen Németországban, ahol most folyik a kulturális felzárkózás – eredményezheti a nyomdászat megjelenését? Vagy a nyomtatás technikájának feltalálása egyszerűen beleilleszkedik azokba a technológiai újításokba, amelyek éppen ennek a felzárkózásnak az eredetét jelentik? Erre a kérdésre próbálunk most választ találni.

3. A technikai újítások

A Gutenbergnek tulajdonított eljárás történetét aligha választhatjuk el azoktól az újításoktól, amelyek megelőzték vagy vele egy időben keletkeztek, és hasonló jellegű problémákra keresték a megoldást. Vegyük először a papírt. A papír Kínában született, az arabok a 8. században vették át, és a 9–11. század folyamán terjedt el a Földközi-tenger déli partja mentén az iszlám segítségével, az *Apparition du livre*-ben (*Könyv megjelenése*) leírt útvonal szerint. A muzulmán Spanyolországba Cordobán és Toledón keresztül jutott be. A Valencia melletti Xativa legkésőbb a 12. századtól forgalmas előállítási helyé vált. Katalónia – amelynek mint iparvidéknek itáliai kapcsolatairól már szóltunk – ez időtől kezdve fontos exportáló központtá vált. Azt kellene most már megtudnunk, hogyan gyártották az arab és a spanyol papírt. Idézzük fel a Mu'izz ibn Badis (1007–1061) szolgáltatta információkat. *Traktátusa*, a 12. században némileg módosítva, két, kissé különböző változatban maradt ránk. A felhasznált alapanyag a kender vagy a len volt, akár természetes állapotában, akár használt kötélzet vagy régi rongyok formájában. Ezeket ollóval felaprították, a köteleket előbb szétbontva, majd mésztejben áztatták, bő vízben kiöblítették, és napon szárították. Ezután egy mozsárban óvatosan összetörték, és egy vízzel telt tartályba tették át, ahonnan egy lószőrrel kötözött nádszövet aljú formával, szitával merítették ki. Az így nyert lapot keményítőből és lisztből készült ragasztóval itatták át, hogy ne folyjon szét rajta az írás. A kapott, nagyon fehér, pamutszerű termék minősége elsősorban a gyártó gondosságától és hozzáértésétől függött. A Bagdadban, Damaszkuszban

vagy Alexandriában forgalmazott papíroknak sokkal jobb hírük volt, mint a Földközi-tenger nyugati vidékén készülteknek. A keleti gyártókhoz hasonlóan falvakba tömörült európai iparosok hatalmas piacot láttak el, beleértve a bizánci birodalmat, amelynek kancelláriája a 11. század közepétől használta az új alapanyagot. Érthetetlen, hogy a felhasznált technikák megkövetelte bonyolult műveleteket a gyártók úgy tűnik, szinte egyáltalán nem tökéletesítették, kivéve talán Spanyolországban, ahol egyes esetekben bizonyosan használtak örlőköves malmokat a rongy aprítására, szétzúzására, és a merítőformák fenekét fémszalakkal is erősítették. Ugyanebben az időben az írás látványosan fejlődött Európában, mindezekelőtt Itáliában. Előbb az arab világgal érintkező vidékeken, például Szicíliában használták a papírt, ahol a normann, majd a német kancelláriák átvették a 11. század végére, a muzulmán megszállás idejére visszanyúló hagyományt.

A 12. századtól kezdve a genovai jegyzők is követték őket. Ekkor az itáliai iparosok is munkához láttak. 1210-től kezdve Genova környékén az arab papír utánzatát gyártották. Mindazonáltal a nyugati papírgyártás Fabrianóból indult igazi fejlődésnek. Az Adriától nem messze, Ancona vidékén, dombok karéjában fekszik ez a kis város, amely elsősorban a lefutó patakok táplálta folyó, a Giano vizére telepített kovácműhelyeknek köszönhetette első fellendülését. Vajon – amint azt gyakran találgatták – az itt megjelenő ipari tevékenység tényleg keleti ösztönzések nyomán indult meg, mint azt emlegették a negyedik keresztes hadjárat idejére utalva? Vagy az arabok és a spanyolok helyére lépni akaró üzletemberek támogatták ennyire a helyi fémművességet? Mindenesetre 1240 és 1280 között feltűnő e mikrovilágban megszülető újítások száma.

A Fabrianóhoz köthető újítások a következő területeket érintik:

1. A rongy aprítása. Fabriano papírgyártói a hidraulikus erőt (alulcsapott kerék) használták fel, hogy az emelőkkal ellátott tengelyek (vezérmű-tengelyek) segítségével működtessék a rongy különböző módon való szétzúzására szolgáló, különböző formájú szögekkel megerősített pörölyöket. Ha figyelembe vesszük hogy a helység amúgy is híres volt szegkovács iparáról, könnyen beláthatjuk, valószínűleg helyi újításról lehetett szó.
2. A merítőforma. A keleti bambuszt és az arabok által használt nádat hamarosan felváltotta a sárgarézdrót, amelyből mintegy tíz méterre volt szükség egy-egy forma fenekéhez, s így a dróthúzás tökéletesítését igényelte.

3. A vízjegy. Nem tudjuk, hogy az egyes spanyol papírokon látható cikk-cakk vonalak már gyártójegyeknek tekinthetők-e. Mindenesetre az első ismert, valódi vízjegy (a formához rögzített, sárgarézdrótból kialakított kis ábra) 1282-ből való, egy Fabrianóból származó mester által, Bolognában gyártott papírban.
4. A papír ragasztózását Fabrianóban nem növényi, liszt vagy keményítő alapú, hanem állati eredetű (zselatin) ragasztóval végezték, ami a papírnak jobb tartást adott.

A fabrianói papírműhelyek nagyon gyorsan jelentős fejlődésnek indultak. Hasonló típusú malmok jelentek meg Bolognában, majd Amalfiban, Battagliában, Trevisóban, Padovában, Pignerolban, Folignóban, Sallóban és Colleban. A 14. századtól kezdve a rongy kezd ritkává válni ezeknek az első ipari centrumoknak a vidékén. A velencei szenátus, a Firenzei Köztársaság, a genovai Signoria elrendelik a rongyszedés jogát saját polgáraik számára. A lombard és a piemonti kereskedők aktív terjesztőtevékenységének köszönhetően ezeknek a zúzdáknak a termelése kemény konkurrenciát jelent a hasonló spanyol műhelyeknek, egészen Franciaország déli vidékéig, sőt a saját országukban is, és a Földközi-tenger medencéjén keresztül egészen Észak-Európáig eljutnak. Ugyanezek a kereskedők ösztönzik újabb gyárak felállítását Avignon, a pápai székhely környékén.

A 14. század közepe táján Champagne is jelentős központtá kezd válni. A vidék meszes vize minden bizonnyal nehezebbé teszi a munkát, de Párizs, a maga közigazgatási apparátusával, egyetemével és rongylelőhelyeivel közel van, és a champagne-i vásárokról eltűnő üzletemberek nem tudják megakadályozni Troyes lakosait, hogy el ne hódítsák a németalföldi piacot. Ettől kezdve az újabb műhelyek megsokszorozódnak Franciaországban: előbb Párizs környékén, Saint-Cloud-ban és Essonne-ban alakulnak meg, majd Franche-Comté-ban, Barrois-ban, a Vogézekben, Auvergne-ben éppúgy, mint Beaujolais-ban vagy Angoumois-ban (14–15. század). A francia papírgyártás egészen a 17. századig egész Európában uralkodóvá válik, s mindezt egy maroknyi nagykereskedő végzi, aki a gyártók számára képes biztosítani a szükséges előleget, s így a termelés folyamatosságát tudja biztosítani.

Ugyanakkor a 14. század végétől Németország is mozgolódní kezd. Egy hatalmas nürnbergi vállalkozó, Stromeyr, 1390-ben valóságos komplexumot hozott létre városa mellett, majd Ravensburg (1393–1394), Chemnitz (1408–1425), Strassburg (1445) és Bázeli városa következett.

Ezzel egyidőben, a 14. század végétől Brabant és Flandria is rendelkezett papírmalommal, Kelet-Európában ilyenek a század közepétől, Angliában 1490-ben, Ausztriában 1498-ban, Németalföld északi részén viszont csak a 16. században kezdtek működni. Ennek a technikának a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mindaddig ugyanis egyetlen folió kötet elkészítése egész nyájnyi állat bőrét igényelte, a legjobb minőségű lapok és pergamenek ráadásul a fiatal állatok bőréből készültek. A 14. századtól kezdve viszont a Nyugat már olyan alapanyaggal rendelkezik, amelynek termelését hosszú időn át semmi sem látszik korlátozni. Megnyílt tehát az út a nyomtatás elterjedése felé. Ez a forradalmi változás abban gyökerezik, hogy a kor embere a hidraulikus energiában kereste az ipar fejlesztésének lehetőségét, és – úgy tűnik – mindenekelőtt a fémiparhoz kötődik. A Fabrianóban kidolgozott technika – mint azt néhány esetben megfigyelhető – évszázadokon át alig változott valamit. A 17. század végén azonban a hollandok egy olyan gyorsabb és durvább rongyaprító-műveletet dolgoztak ki, amelyben a metódus egy fémrészekkel erősített tartályban, vágólemezekkel ellátott hengerek segítségével a síkvidéken is rendelkezésre álló, szélmalombokból nyert energiával és nagyobb sebességgel forgatva ment végbe. Franciaországban a királyi hatalom számos protestáns papírgyártó iparos menekülése után az ipart a régi jó hagyományokhoz visszatérve kívánta helyreállítani, ám éppen ezzel veszítette el uralkodó pozícióját, és majd csak a papírból készült léggömbbel sikerrel a levegőbe emelkedő Montgolfier-fivérek idején nyerte vissza jelentőségét. Később, mikor a forradalom előestéjén az igények egyre növekedtek, a Didot-cég egyik könyvelője, Louis-Nicolas Robert alkotta meg az első folyamatosan papírt gyártó gépet. Megpróbálták gőzgéppel működtetni, de az eljárás mégis csak lassan, a kereslet növekedésének megfelelően terjedt el a 19. század első felében.

A papír, mint információhordozó ipari előállításának lehetőségéből nem is következhetett más, mint a nagy példányszámban való szöveg- és képsokszorosítás gondolata. A kínaiak már nagyon régen többféle módszerrel használták erre. Régi gyakorlatuk szerint a nagy klasszikusok szövegeit, valamint egyes emberek vagy események emlékét stélékre vésték fel, ezekről papírra lenyomatokat készítettek, amelyeket esetenként kereskedelmi forgalomba is hoztak. Másrészt, viaszra vagy agyagra pecsétlenyomatokat készítettek, előbb mélynyomatként, majd az i. sz. 500 körül már dombornyomatként is, így a képeket és a mágikus szövegeket selyemre, majd papírra nyomtatták. Időnként egészen meglepő az utóbbi eljárás alkalmazása. A 7. század második felében keletkezett *L'histoire de Souei*

(*Soueï története*) például taoista papokat ábrázol, akik a csillagok, valamint a Nap és a Hold állását mutató mágikus szövegek nyomatait készítik lélegzetviSSzafojtva, hogy ezzel segítsék elő a betegek gyógyulását. Éppen úgy, ahogy a buddhisták sokszorosították a Mester képeit, sőt szobrocskáit, hogy ezzel szerezzenek érdemeket. Végül pedig azt is tudjuk, hogy Shokutu japán császárné – valószínűleg 764-ben – elrendelte, hogy egymillió pici pagodát készítsenek, és mindegyik belsejébe papírra nyomtatott, és vékonyhengerré (57 × 5,5 cm) formált dharangikat helyezzenek; ezekkel kívánta megbékíteni egy felkelést követően a buddhista szerzeteseket.

A képrásos írásmódhoz tökéletesen alkalmazkodó fametszetes könyvek kiadása valamivel később indult fejlődésnek, és első virágkorát a 12–13. században élte. Hatalmas méretű termelést tett lehetővé, a Japánban 1867 előtt előállított könyvek bibliográfiája 600000 tételt tartalmaz, mely meghaladja bármely nagy európai ország könyvnyomtatásának eredményét. Emellett ez a technika a kép és a szöveg közötti szoros egyiséget is lehetővé tette, ellentétben a Nyugaton végül uralomra jutó nyomtatási technikával. Vajon a keletiek tanították-e meg a nyugati világnak a fametszés technikáját? Vagy ez utóbbiak, akik között szintén számos igen kiváló faszobrász működött, egyszerűen újra feltaláltak egy valójában meglehetősen egyértelmű eljárást? Mindenesetre Európában már igen korán alkalmazták ezt a technikát textíliák díszítésére, előbb ismétlődő mintákkal, majd a 14. századtól jeleneteket ábrázolva; úgy tűnik, ezután természetesen váltottak egyik alapanyagról a másikra, és készítettek papírra is nyomtatokat. Bárhogy is volt, az első papírra nyomott, már évszámot is hordozó fametszetek 1417–1437 körülről származnak.

Egyébként számos levéltári adatunk van itáliai, franciaországi, németalföldi és főleg a német államok nyomdászairól, de *Drucker*, *Briefdrucker* vagy *Formschneider* elnevezéssel is gyakran találkozunk, sőt még játékkártya-készítőkről is tudunk, ami szintén a technika széles körben való elterjedtségét bizonyítja. A valószínűleg hatalmas számban sokszorosított nyomatok – hiszen az egyes fametszetekről a dúc teljes elhasználódásáig több ezer lenyomatot lehet készíteni – rendkívül elterjedtek lehetnek, de annál nagyobb csoda, hogy mind a mai napig megőrződött egy részük. Mintegy 10000 különböző darabot vehetünk számba, amelyek részben kötéstáblákban, szekrénykék belső oldalára ragasztva, nyomtatott vagy kézzel írott könyvek illusztrációjaként vagy hajdani otthonok falainak díszítéseként maradtak fenn a régi gyűjtőknek köszönhetően. 80 százalékuk vallásos tárgyú: a keresztre feszítés, Jézus életének jelenetei, Ma-

donnák sokasága vagy a vallási türelmetlenség tárgyai, mint például a Szent Arc, Szent Gergely miséje, de leginkább vallásos közösségek ábrázolásai szerepelnek rajtuk, vagy az utazók védőszentje, Szent Kristóf, a gyógyítóké, azaz Szent Rókus és Szent Sebestyén. A profán ábrázolások között gyakori – a játékkártyák mellett – a Kilenc Vitéz akkoriban igen népszerű ábrázolása, a halál allegóriái (*memento mori*), az ember életének szakaszai, míg a század vége felé megjelennek a hamis pénzek felismerését segítő képek és a satirikus ábrázolások. A sok-sok kutatás ellenére is a nehezen magyarázható fametszetek nemegyszer homályban hagyják születésük eredetét. Kihívást jelentenek a szakértőknek, akik szívesen ismerik fel egy-egy átütött ujjú, szent apát képében dijoni Szent Benignus, a pikárdiai Szent Quentin, a tiroli Szent Cassian vagy a veszfáliai Szent Erasmus alakját. Ezeknél a szakadatlanul másolt dokumentumoknál mindig fenntartással kell kezelni a stílus és az eredet kérdését, és még a vízjelek is, amelyek egyébként Kelet-Franciaország vagy Németország papírmalmaiból valók, csak feltételezéseket engednek meg. Annyi állapítható csak meg biztosan, hogy közülük sok származik Bajorország (Reichenhall, Tegernsee, Ebersberg), Felső-Svárország (Buxheim, Inzighofen) és Ausztria (Mondsee) kolostoraiból, ahol talán nagyobb gonddal őrizték meg őket, és az, hogy a nyomatokon olvasható latin, flamand vagy francia nyelvű legendák az Európa középső részében való igen széles elterjedtségüket bizonyítják.

Az első fametszeteket talán éppen a kolostorok és a zarándokhelyek kezdték terjeszteni, de igazán nagy lendületet természetesen a kereskedővárosok érdekeltsége adott, ahol a fametszők az ács- és asztalos céhekhez társulva elsősorban a testvériségek számára dolgoztak. Ebben a propagandában semmi meglepő sincs, Huizinga például egy klasszikus művében kimutatta, hogy a középkor végén rendkívüli módon felerősödött a kegyesség gyakorlásának és a vallásos megmozdulásoknak az igénye. A kor embere a vallásos dolgoknak meghatározott formát akart adni, amelynek úgy kell belevésődnie a lelkekbe, mint „egy határozott vonalakkal megrajzolt metszet”. A szentség iránti vágyukat a lehető legpontosabb ábrázolásokkal próbálták erősíteni. Legelőször is a hullák képével, hiszen ezzel szinte kézzel foghatóvá vált az emberi mulandóság. A gondolat képekben való megjelenítését segítette elő a kolduló szerzetesek prédikációs művészete, akik hozzá voltak szokva, hogy imádságaikat a memóriagyakorlatok egyes fogásaival rögzítsék, és mondandójukat konkrét példákkal támasszák alá. A szentségnek az anyagban való megtestesítése, azaz rögzítése a korra alapvetően jellemző igény kifejezése. Míg a leggazdagabbak

körében a festőállványon készülő képek és a gobelinek egyre inkább elvilágiasodtak, ugyanakkor a polgárok, a papok és a kézművesek fametszettekkel díszítették környezetüket, és gyakran használati tárgyaikat is. Mindez annyira elterjedt, hogy túlzásaira a legéberebb teológusok figyelmeztettek. Pierre d'Ailly, Nicolas de Clamanges és Gerson gyakran el is ítélték ezeket a túlkapásokat, és minden bizonnyal ez is közrejátszott a szent ábrázolások leértékelődésében, de a képek mindenhol való megjelenésén már nem változtathatott semmi.

A metszők igen hamar kezdték alkalmazni az ábrázolt személyek mondásait tartalmazó feliratszalagokat vagy a freskókon és az üvegablakokon látható rövid magyarázatokhoz hasonló szövegeket. Azt is tudjuk, hogy az individuális kegyesség és a képek iránti igény megnövekedése nyomán a 14. században nagy számban jelentek meg a sorozatban másolt, kis alakú illusztrált imakönyvek. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a metszők ezek mintájára fametszetes könyvek megalkotásába kezdtek. Ha funkcionális szempontok alapján rendszerezzük a fametszetes könyveket, legelőbb a falragaszokat és az imák és a parancsolatok tanítására szolgáló könyvecskéket kell megemlítenünk. Így például a *Decalogust*, ahol egy sarutlan karmelitát látunk imádkozni, vagy az *Exercitium super Pater Nostert*, ahol egy angyal (Oratio) tanítja egy ifjú szerzetesnek a Pater Noster mondatait. Ezeket Henri Bogaert, a Groene-dael-i Közös Élet Testvérei tagja *Pomeriuma* által inspirált maximák és egy kép fejtik ki, magyarázzák. Szellemében ettől alig különbözik az a valószínűleg Felső-Németországból származó és bajor kolostoroknak szánt *Ars memorandi Novum Testamentum*, amely Aquinói Szent Tamás tanácsainak megfelelően teljes mértékben felhasználja az ókori gondolkodás forrásait. Ez az egyik oldalon az *Újszövetség* könyveiből különböző részletek címét hozza, a vele szemben levő lapon pedig az Evangelista képét, körülötte azoknak a tárgyaknak az ábrázolásával, amelyek a kérdéses részlet memorizálását segíthetik elő (például egy vödör az irtalmas szamaritánus történetére emlékeztetve).

Ezeknek a könyvecskéknak egy része bizonyosan első áldozási ajándéknak készült. Még inkább pedagógiai segédeszköz lehetett – egy prédikáció magyarázatának illusztrációjaként – az iskolák számára. Nézzük meg közelebbről a Pedrizet által vizsgált tipologikus könyveket, mindenekelőtt a híres *Biblia pauperumot* (a kifejezés a 18. század bibliofiljeitől származik), valamint a *Speculum humanae Salvationist*. Mindkét esetben a 12. század óta a Meuse vidéki zománcművészetben használt tipológiai módszerrel magyaráz a kép, az *Újszövetség* minden egyes képét az *Ószövetségből* vett előképekkel világít meg. Hangsúlyozzuk, hogy egyik esetben sincs szó

valamiféle újító jellegű kiadványról. A szegények bibliája a 14. század elejétől elterjedt volt kéziratos formában Németországban, míg a *Speculum humanae Salvationis*, amely a 14. században Svábföldön vagy Elzászban, a dominikánusokhoz közel álló körökben keletkezhetett, valószínűleg Ludolphus Carthusianus műve volt. Ezt a két könyvecskét tollrajzok díszítik. Velük szemben az *Ars moriendi*, amelynek fametszetes és nyomtatott formája is hatalmas sikert aratott, egy mintegy 300 kéziratból ismert szöveg illusztrációjából született, és csak a metszés megjelenése után vált valóságos albummá.

Mindezeket a műveket, úgy tűnik, mindenekelőtt ministránsgyerekeknek szánták, illetve azoknak a papoknak, akik lelkipásztori munkájukban is felhasználhatták. De a kegyes világiaknak is szólhattak, mint például az Alsó-Ausztriából származó, a domonkos Francesco de Rezza által inspirált *Defensorium Virginis Mariae*, a gyóntatók instruálására szánt *Confessionale*, a számos, elsősorban Németországban megjelent passió, amelyeket a napszakok szerinti imádságok és litániák kísérnek. Más könyvek a zarándoklatokhoz igazodnak: a *Vita sancti Meinardi* Einseidelnhez, Strassburg mellett, a *Vita sancti Servatii* Maastrichthez, a *Mirabilia Romae* pedig mindazoknak szól, akik az Örök Városba mennek zarándoklatra.

Ezeknek a könyvecskéknek az egyik, gyakran francia eredetű csoportja kissé gondosabb irodalmi igényességgel tűnik ki. Például egy nagyon szép *Énekek éneke*, és a híres, illusztrált *Apokalipszis*, amely számos kéziratos példányban ismert, az egyik közülük V. Károly császár könyvtárából, egy másik pedig az angers-i gobelineket ihlette meg. Végül meg kell említenünk a három nagy táblán megjelent *Kilenc Vitéz történetét*, az *Oracles des sybilles sur la Nativité* és a Passiót, csakúgy, mint a Németországtól Alsó-Németalföldre megjelent számos asztrológiai almanachot és naptárat, amelyek közül nem egyet – hogy kelendőbbek legyenek – már mint híres professzorok munkáit hozták forgalomba. Hosszú ideig úgy tartották, hogy ezek a könyvecskék megelőzik a könyvnyomtatás korát. Vízjelek vizsgálata alapján ma viszont már megállapítható, hogy nagy divatjuk 1455-nél nem korábbi. Ezeket a munkákat tehát úgy is tekinthetjük, mint a fametszők visszavágását a nyomtatott könyv megjelenésére. Később majd visszatérünk még erre a tárgyra.

Ugyanebben az időben más metszők, ahogy kikerültek az aranyművesek közül, eredeti szakmájuk hagyományos szerszámaikat, a karcológót és a lyukasztóvésőt használva a metszetek újabb típusait állították elő. Rögön itt van a talán legkevésbé használatos és a technikák közül bizonyosan a legrégebbi, a „lyuggatott” vagy dombormű-metszés. Akár a fametszet-

nél, a metsző „beágyazta” a rajzot, vagyis meghagyta a festékek bevonandó vonalakat és felületeket, és kimetszette a fehér foltokat. Bármilyen logikusnak is tűnik ez az eljárás, mégis természetellenes, minthogy a fém „nem tűri” a festéket, és ellenáll az eszközöknek. A művész tehát visszatért a karcolótűhöz, amellyel fehér vonalat rajzolhatott fekete háttérre, és a lyukasztóvésőhöz, amivel fehéren kiemelhetett részleteket, mint például apró virágokat vagy kereszteket. Fordított eljárással természetesen „pozitív” ábrát is lehetett készíteni, a nagy felületeket kellett ilyenkor kivésni, de ez rendkívüli erőfeszítéseket igényelt. Ebből adódik az ilyen technikával készült művek sötét tónusa, dacára a rajzok igen magas művészi színvonalának.

Sokkal jelentősebb a 15. század második harmadában a rézmetszet megjelenése. Itt a művész egy rézlemezbe vékony vonalakat vés a karcolótűvel, ezekbe kerül a festék. Lehrs összegzése szerint mintegy 3100 ilyen módon készült lemez maradt meg napjainkig, közülük mintegy 600 szignált vagy monogrammal jelzett. Aranyműves és cizelláló műhelyekben kidolgozott, és azokhoz sokáig szorosan kötődő technikáról lévén szó, ez az eljárás kevésbé volt alkalmas az ájtatos képek sokszorosítására, és hamarosan olyan dekoratív elemek vagy műalkotások reprodukálására használták, amelyeket csak egy viszonylag kifinomult ízlésű közönség körében terjesztettek. Az első fametszeteknél kevésbé homályos eredetű ugyan, de az első rézmetszetek megjelenése sem vet fel kevesebb megoldatlan kérdést. Az első azonosított mesterek egyike minden bizonnyal azoknak a fennmaradt játékkártyáknak a művésze, amelyeknek vademberei és asszonyai, állat- és növényábrázolásai tehetséges alkotóra utalnak. A ciklámenek ábrázolása és a megmaradt vízjegyek arra engednek következtetni, hogy ezek a metszetek a konstanzi tó vidékén készülhettek, ahonnan valamivel később a termékeny E. S. mester is származott. Ha hozzátesszük, hogy az egyik *Flagellatio Christi*, a játékkártyák mesterének műhelyéből való metsző művét 1447-re datáljuk, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a karcolótűvel készített metszet a Rajna felső vidékén született, és innen terjedt el részint az Alsó-Rajna vidéke, részben Itália irányába.

Most már csak az új technika megjelenésének okait kellene megértenünk. A metódus nyilvánvalóan szorosan kötődik a nem messzire lévő Stájerország bányáiban kidolgozott azon eljáráshoz, amelynek során elválasztják az ezüstöt a réztől. A rézmetszés sokkal kényesebb eljárás, mint a fametszet készítése. Célszerű volt a festékező labda – különösen az alápok kinyomtatásánál – vagy egy kezdetleges sajtó helyett a hengeres sajtó

használata, amely elég erős nyomást tudott kifejteni a papírra, hogy a rézlemezbe bevéssett vonalakból a festék átkerüljön. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a készülék meglehetősen hasonló volt egy hengersorhoz, felvetődik a kérdés, vajon itt nem egy, a korban oly sokszor előforduló technika átvételével állunk-e szemben.

A rézmetszéshez hasonlóan a könyvnyomtatás 1435–1450 táján kidolgozott technikája is a fémiparhoz kötődik. Alapelve az, hogy kis fémhasábokat öntve a hasábok egyik végén helyezik el a betűket és a nyomdai jeleket, ezeket formának nevezett keretekbe állítják össze, megfelelő mértékig befestékezik, és egy prés segítségével a lenyomatukat papírlapra viszik. Mindehhez az kellett, hogy sorozatban lehessen előállítani a pontosan azonos szélességű és hosszúságú betűket. Ezért minden egyes betű rajzat egy nagyon kemény fémből (acélból) készült hasáb egyik végére metsztették, majd az így nyert acélbélyegző segítségével a kivésott betű képét egy kevésbé kemény fém (ólom vagy réz) matricába ütötték, végül ezt a matricát beillesztették egy formába, hogy ily módon nagyszámú, ólom–ón–antimón–ötvözetből készült betűhöz jussanak. Azok számára, akik részletesen szeretnék megismerni a kézműves nyomda működését, az *Apparition du livre* (Könyv megjelenése) című művet ajánlhatjuk.

Kevés olyan gazdag dokumentáció van, mint a nyomtatás feltalálása. Természetesen, mint minden alapvető dolog, a Gutenberg-dosszié is őriz még titkokat. Mindenekelőtt itt van az elbeszélő források dolga. A *Mainzi Krónika*, a Guillaume Fichet Robert Gaguinneknak írt, és az egyik első Párizsban nyomtatott könyvben (1472) megjelentett levele, a Velencében 1482-ben Erhard Ratdolt német nyomdász által kiadott *Eusebius Krónikája* vagy az 1499-ben a Mainzban tanult Ulrich Zell által kinyomtatott *Kölner Krónika* mind-mind megegyezik abban, hogy a könyvnyomtatás feltalálója Gutenberg. Az első három szöveg Gutenberget mint a könyvnyomtatás feltalálóját mutatja be, a negyedik pontosít:

„A könyvnyomtatás csodálatra méltó művészetét Németországban, Mainzban, a Rajna vidékén találták fel... Az Úr 1440. éve táján történt mindez, és ettől kezdve 1450-ig ez a művészet és mindaz, ami hozzá kötődik, tökéletesedett. Annak ellenére, hogy ezt a művészetet Mainzban találták fel, mint mondtuk, az első kísérleteket Hollandiában végezték, azokon a *Donatus*okon, amelyeket ott még ez idő előtt nyomtattak...”

Máris felmerül tehát a „holland módszer” kérdése. 1561-ben, igaz jócskán megkéskéve, két harlemi literátor ismételten azt állítja, hogy a könyvnyomtatás városuk találmánya. 1566-ban az orvos Hadrianus Junius a találmányt a város egyik polgárának, Laurent Janszoon, alias Costernek (a Sekrestyés) tulajdonítja, aki állítólag öntött fémbetűk alkalmazásával kinyomtatott egy *Speculum Salvationist*, egy *Donatust* és több más könyvet, mielőtt egyik szolgája ellopta tőle titkát. Ezen kívül 1445 és 1451 közötti dokumentumok Cambrai-ban és Bruges-ben egy *Donatus* és egy Alexander de Villadieu *Doctrinale* eladására utalnak, melyek lehetséges, hogy nyomtatottak voltak. Ha mindazonáltal találtak is olyan doctrinalékat és *Donatus*okat, amelyeket feltehetően Hollandiában, esetleg homokformák segítségével öntött fémbetűkkel nyomtattak, ezek a nyomtatványok a vizsgálatok során Gutenberg találmányánál jóval későbbinek bizonyultak.

Johann Gensfleisch, azaz Gutenberg – felvett neve a családja birtokában lévő, a Jó Hegyhez (*Zu Guten Bergen*) címzett háztól ered – 1394 és 1400 között született Mainzban, ahol aranyműves apja az érsek érmesterének hivatalát töltötte be. Kora ifjúságától megismerkedhetett tehát a fémfeldolgozás technikájával. 1418 és 1420 között, úgy tűnik, szerepel az erfurti egyetem anyakönyvében, éppen ekkoriban hal meg apja. Később, valószínűleg 1428 körül, a céheknek a patríciátus elleni lázadása folytán, amelyben családja is részes volt, el kellett hagynia szülővárosát. Mindenesetre 1434-től Strassburgban találjuk. Tagja az aranyművesek céhének, tisztos jólétnek örvend. Egy hajadon panaszt tesz ellene meg nem tartott házassági ígéret miatt, úgy tűnik, nagy kedvelője a forralt bornak. 1436-ban egy frankfurti származású aranyművesnek, Hanns Dunnenek jelentős összeget, száz forintot tesz le „nyomdához tartozó dolgokért” (*das zudem drucken gehoret*) cserébe. A város egyik polgárával, Andreas Dritzhehnnel szerződést köt, amelyben átengedi neki a drágakő-fényezés egyik eljárását, ez természetes egy olyan városban, ahol fejlett kereskedelem folyik a vidék féldrágaköveivel. Majd egy másik szerződést köt Hans Riffével, Lichtenau bérlőjével, ehhez csatlakozik később Andreas Dritzhehn, majd egy Heilmann nevű aranyműves, amely az Aix-la-Chapelle-i vásárra szánt tükrök előállítására vonatkozó új eljárás kidolgozásának tárgyában készült. Társai részt követelnek az általa űzött egyéb szakmák és művészetek (*Künste und Afentur*) gyakorlásából, és Gutenberg végül jelentős összeget enged át nekik. Ettől kezdve ő is, Dritzhehn is hatalmas lendülettel kezdenek dolgozni, adandó alkalommal Heilmann és a szomszédos asszonyok segítségét is igénybe véve. Andreas Dritzhehn azonban 1438 karácsonyán meghalt. Gutenberg kizárja az elhunyt testvéreit és örököseit a

társulásból ami pert eredményez. Ránk maradt a felek által megidézett 15, illetve 32 tanú vallomása. Világuk sok tekintetben igen hasonlít azokhoz a kis munkacsoportokhoz, amelyek a 19. században a fényképezést vagy a 20. század elején a repülés technikáját kezdték kidolgozni, és amelyeknek néhány fanatikus tagja kudarcoktól sem visszariadó hittel, végső erőfeszítéssel, a tönkremenést is vállalva dolgozott a siker és a nagy anyagi előremenetel ígéretében. Ez a történet azonban egészen más környezetben játszódik.

A társulás által gyártott tükrök például arra szolgáltak, hogy a zárandokok kalapjára erősítve begyűjthessék az Aix-la-Chapelle-i papság által bizonyos alkalmakkor a székesegyház galériájára közszemlére kitett Szent Szűz-ereklyékből kiáradó kegyelmet. A vallomások viszont arról szólnak, hogy Gutenberg megsokszorozott erőfeszítéssel próbálta elérni, hogy senki ne láthassa meg azt az esztergályos készítette sajtót és a hozzátartozó berendezéseket, amelyeken akkoriban dolgozott, s amelyeket Dritzhehn Claus nevű testvérénél helyeztek el. Andreas Dritzhehn halála előtt nem sokkal azonban Gutenberg elküldi Lorentz Beldeck nevű szolgáját a Clausnál őrzött „formákért”. Vajon mire következtethetünk ennek a hűséges és szorgalmas szolgának a tanúvallomásából?

„Lorentz Beldeck azt vallotta, hogy Johannes Gutenberg elküldte őt egy alkalommal Claus Dritzhehnhez, boldogult fivére, Andreas halála után, azzal az üzenettel, hogy Claus senkinek se mutassa meg a nála őrzött sajtót, amit az tanúsított is. Azt is mondta nekem, hogy el kellene mennie a sajtóhoz, és kinyitni azt két csavar segítségével, ekkor a részek elválának egymástól, ezeket a darabokat bele- vagy alá rejtené, és ezután így senki nem látna és nem értene semmit.”

Vajon Lorentz Beldeck többet tudott-e minderről? Mindenesetre Claus Dritzhehn azzal vádolta, hogy elhallgatta az igazság egy részét. Egészítsük ki ezt a rejtélyes anyagot egy utolsó adalékkal, mely az Andreas Dritzhehn két, őt túlélő testvére, Claus és Georg közötti örökösödési perhez kapcsolódik. Az egyiküknek egy prés jutott – minden bizonnyal az, amelyikről itt szó volt, aztán egy vágóeszköz (das Scitzelzeug) – talán egy kőcsiszoló szerszám lehetett –, a másikuk kis és nagy méretű könyveket örökölt. Ki tudja, ezek talán már Gutenberg sajtójának termékei lehettek? Két német tudós, Wolfgang Stromer von Reichenbach és Gerhard Picard professzorok talán egy napon meg tudják majd világítani ezt a rejtélyes ügyet. Addig is leszögezhetjük viszont, hogy Strassburg ebben az időben

nem volt túlságosan dinamikusan fejlődő város. Ennek ellenére a székes-egyház nem régen befejezett építése számos kézművest és művészt vonzott oda, másrészt ekkoriban terveztek itt zsinatot tartani, amely, akárcsak Bázeli esetében, odavonzotta volna a katolikus értelmiségi elitet. A mi feltalálónk által „tanított” két „szakma”, azaz a drágakövek és a féldrágakövek csiszolása, valamint az antimón felhasználásával előállított tükör nürnbergi specialitás volt, s kérdés, vajon töltött-e valamennyi időt Gutenberg a fémiparnak ebben a fővárosában? A harmadik művészet komoly tőkét igényelt, és Dritzhehn, úgy tűnik, valóságos vagyont fektetett bele, ha arra gondolunk, hogy nem csak egy „titkot” fizetett meg, de a kísérletek folytatásához, sőt esetleg a gyártás megindításához szükséges alapanyagot is beszerezte.

Dritzhehn, Heilmann és Riffe az Ammeister kereskedőcsoport tagjai voltak, és azon kevés strassburgi kereskedő közé tartoztak, akik betársultak a Dél-Németországtól a Németalföldre, a Rhône-vidék és Lombardia felé irányuló nemzetközi kereskedelembe, mögöttük pedig már kirajzolódik egy nagy német kereskedő-bankár, Friedel von Seckingen sziluettje, aki Elzászban a német pénzüvilágot képviselte. Nehéz időkben záloghitelt és garanciát nyújtott nekik, és a minket érdeklő perbe is beavatkozik. Minden arra látszik utalni, mintha szereplőink egy nagyhatalmú, Nürnbergben székelő kartell egy részlegének lennének tagjai. Gutenberg 1444 és 1448 között eltűnik. Nyomára bukkanunk-e valaha Hollandiában, Bázelen vagy Velencében?

Ugyanezekben az években azonban színre lép két újabb feltaláló, Procope Waldfoghel és Girard Ferrose. Az előbbi az adatok tanúsága szerint járatos az ezüst-, illetve esetenként az aranyművességben, az utóbbi pedig lakatos és órás. Ha Ferrose útvonalát nehezen tudjuk is rekonstruálni, Waldfogheléről van némi fogalmunk von Stromer professzornak köszönhetően. Egy német származású, 1367 és 1418 között a késes iparban ismert, prágai családból való. 1418 után a család, úgy tűnik, a huszita háborúk áldozatává vált. Procope 1433–1434-ben részt vesz nürnbergi fémipari munkákban. Minden bizonnyal ott tanulja meg az ólom, az ezüst és a réz elkülönítését az ércekből. 1439-ben, Bázeltól nem messze, Luzernben nyer polgárjogot, ahová családi kapcsolatok fűzték. Végül 1444 elején Avignonban találjuk, ahol hagyományosan nagyszámú másoló és könyvkereskedő élt. Ekkoriban többeknek tanítja a mesterséges írást (*ars scribendi artificialiter*): a zsidó David Caderousse-nak, Manuel Vitalisnak, a daxi egyházmegye jogászának, barátjának, Arnaud de Coselhacnak és végül Georges de la Jardine-nak, a város egyik igencsak gazdag polgára-

nak. Leggyakrabban Ferrose-zal lakik együtt, akinek szintén megtanítja technikáját. Ferrose-ról tudjuk, hogy zálogba tesz egy órát, csak hogy megtarthassanak egy náluk levő szerszámkészletet. A két embernek azonban valószínűleg más érdekeltségei is voltak. Caderousse például Waldfoghelnak egy hideg festési eljárást tanít meg, amely talán színes festékek, tinták előállítására is alkalmas lehetett. Ferrose pedig vállalja, hogy a tizenhat éves, Troyes-ba való Godininek az órasság és a lakatosság mesterségét csak úgy megtanítja, mint a bombavetőket és a csatakigyók készítését, vagyis „mindazt, amiben ő járatos”.

Waldfoghel és Ferrose ezeknek a dokumentumoknak a fényében technikailag igen képzetteknek tűnnek. Valószínűleg tudomásuk lehetett Gutenberg kutatásairól is, hiszen Walter Riffe, egy Hanzából származó rokon, aki Strassburgban aranyműveskedett, ráadásul Gutenberg szomszédjaként dolgozott is vele, ekkortájt gyakran időzött Avignonban. Persze jó lenne tudnunk, mi is az embereink által alkalmazott mesterséges írás.

Lássuk csak a múlt században Réquin abbé által feltárt iratgyűjteményt. Caderousse 1446-ban 27 héber, vasba metszett (*scissas in ferro*) betűt rendel, valamint fából, ónból és vasból készült eszközöket. Ekkor már két éve 408 latin betű van zálogként a birtokában. Érdekes lehet végül, hogy a szerződés kötésnél közreműködő két tanú egy avignoni lakatos és egy troyes-i árvás-készítő. Ugyanakkor egy 1444. július 4-én kelt irat a Waldfoghelnél Vitalis által megőrzésre hagyott eszközök között említ két acélból készült ábécét (*duo abecedaria callibis*), két vasformát (*formas ferreas*), 48 ónformát és még néhány más, a mesterséges íráshoz (*ars scribendi artificialiter*) szükséges tárgyat. Majd Vitalis, amikor kilép a társulásból, vasból, acélból, rézből, sárgarézéből, ólomból, ónból és fából készült szerszámokat ad el. Mindez már egy komoly, specializálódott eszközökből álló felszerelésre utal, amely azonban éppolyan rejtélyekben gazdag, mint Gutenbergé Strassburgban.

1430-ban, a patríciátus és a céhek közötti megállapodást követően, Gutenberget is hazahívták Mainzba, ő azonban nem válaszolt a hívásra. Talán volt is valami igaza, mert pártvezérré lett sógora 1444-ben kénytelen volt Frankfurtba menekülni. Végül mégis hazatért, és 1448. október 17-én kölcsön-szerződést írt alá rokona, Arnold Gelthuss, gazdag mainzi polgár kezessége mellett. 5%-os kamatra 150 forinthez jutott. Ez a jelentős összeg szolgálhatott minden valószínűség szerint egy nyomdafelszerelés beszerzésére. Ezután egy másik helyi polgár, Johann Fust tűnt fel a színen. Gazdag bankár-kereskedő családból származott, valószínűleg

nürnbergi kereskedelmi kapcsolatai is voltak. Előbb ügyvéd volt, majd különböző hivatali tisztségeket visel, öccse pedig, aki a főpolgármesterségre pályázott, építész vagy aranyműves volt. Johann Fust 1450-ben feltalálónknak 800 forintot kölcsönöz – ez 100 hízott marha ellenértéke – 5%-os kamatra, bizonyos szerszámok (*Geczuge*) elkészítésére, majd 1452-ben évi 300 forintot ígér neki a közös vállalkozásban kezdett könyvkészítésre (*Werk der Bucher*), amelyhez további kiadásokat is terveztek, pergamen, papír és festék beszerzésre. Hőseink tehát minden bizonnyal egy nagy vállalkozás előkészületeihez jutottak el, és a szakértők egyetértének abban, hogy ez a folyamatban levő vállalkozás csak a híres, a tökéletes nyomtatvány példaképének tekintett, 42 soros *Biblia* lehetett. A folytatás már ismert. Fust azzal vádolja Gutenberget, hogy nem fizette vissza a neki folyósított előlegeket. Perre ment az ügy, a feltalálót kötelezték, hogy adja vissza a befektetett tőke még megmaradt részét, és fizesse meg az esedékes kamatokat is.

Két évvel később, 1457. október 14-én megjelent a *Mainzi Psalterium* (*Mainzi Zsoltároskönyv*), az első datált és készítői – Johann Fust és egy újonnan érkezett, Peter Schoeffer – által szignált, nyomtatott könyv. Minthogy elérkezett a haszon élvezetének és a találmány kiaknázásának ideje, Gutenberg neve – feltehetően megsebezve és feleslegességének tudatában – ismét eltűnik a dokumentumokból. Megnyugvásra ad viszont okot az, hogy 1465-ben Adolphe von Nassau, az új mainzi érsek személyes szolgálataiért nemességet adományoz Gutenbergnek, és kötelezettséget vállal arra, hogy évente egy udvari öltözetten kívül még 20 mérő gabonát és két hordó bort is biztosít számára. Valószínűleg magánzóként folytatja a nyomdászkodást, mert halálakor a városi testület kapja meg az érsektől a hátrahagyott nyomóformákat, eszközöket és egyéb tárgyait.

Végezetül szólnunk kell néhány szót ennek a detektívregénynek is beillő történetnek a legkésőbbben színre lépő szereplőjéről, Peter Schoefferről, aki 1449-ben még párizsi diák. Ez idő tájt másolt le egy Arisztotelész-kéziratot olyan gyönyörű írással, ami már akár a *Mainzi Psalteriumra* (*Mainzi Zsoltároskönyv*) is utalhat. Az 1455-ös perben mint tanút idézik meg, és ott mint a Fust-féle társulás technikusa jelenik meg. Fust 1467-ben egy párizsi utazás során meghal, Schoeffer pedig feleségül veszi leányát. Csak 1502-ben tűnik el a szemünk elől, de néhány évvel korábban nem felejtí Johann de Tritenheimnek kifejteni, hogy a Gutenberg által és Fust segítségével feltalált nyomtatást – a betűöntés könnyebb módját megtalálva – ő tökéletesítette. Egyik fia Bázelen telepedett le, a

16. század elején az Európát behálózó üzleti élet betűkereskedőinek egyike.

Hagyományosan meg kellene most kísérelni az impresszumadatok nélküli első nyomtatványok vizsgálatát, hogy megpróbáljuk meghatározni az egyes nyomdászoknak tulajdonítható részt előállításukban. Mindeneke-lőtt szögezzük le, hogy mindazok, akik belefogtak ebbe a kísérletbe, semmi biztosat se tudtak megállapítani, még akkor sem, ha a Balbi *Catholicon*jára vonatkozó legfrissebb tanulmányok tettek is néhány nyugtalanító megállapítást az első nyomdászok által alkalmazott módszerekről. Mindazonáltal vajon milyen jelzéseket találhatunk a feltalálók és a tőkés-társak indítékaira a könyvek és a könyvecskék listáját tanulmányozva? Vizsgáljuk át Seymour de Ricci elavult, ám újabbal azóta sem helyettesít-tett összegzését. Megvannak a mainzi régió összeírásainak kötetátlájából származó rövid szövegtörödékek, amelyek egy eltűnt, ám valószínűleg meglehetősen jelentős termelés roncsai csak. Itt vannak rögtön az adminisztratív nyomtatványok, mint például a híres búcsúcedulák. Az ilyen dokumentumok mechanikus úton való sokszorosítása mögött húzódó érdek igencsak szembeötlő, hiszen arról van szó, hogy a minél kisebb költséggel előállított nyomtatványokkal a lehető legtöbb pénzt lehessen begyűjteni. De nem sokban különböznek tőlük az almanachok vagy a kalendáriumok sem; minden év elején, a lehető leggyorsabban és legnagyobb számban kellett előállítani őket, akár Nyugaton, akár Keleten. Az-tán itt van a Donatus-kötetek sokasága, melyek a fametszetes könyvektől vették át a stafétát, és mint korábban már láttuk, sejtjük a közönség ér-deklődésének okait. Másfelől pedig itt vannak a nagy nyomtatványok: a 42 soros *Biblia*, amely egyaránt célozhatta az érdeklődők figyelmének felkel-tését és a piac meghódítását is. A másik ismert mű 36 soros, minden bi-zonnyal egy konkurens műhely terméke, a Balbi *Catholicon*, a 13. század egyfajta enciklopédiája és néhány más jeles alkotás.

Összefoglalva tehát, a nyomdaművészet kettős funkciót lát el: sorozatban állítja elő a körleveleket, a rövid szövegeket és a kézikönyveket, nagyrészt a helyi közönség számára (erre Gutenberg csak élete vége felé vállalkozott), és emellett könyveket sokszorosít, amivel le tudja szorítani az árakat úgy, hogy közben egy hatalmas potenciális piac meghódításának reményében munkálkodik. Ez volt például Fust és Schoeffer szerepe, akik minden bizonnyal alkalmasabbak voltak erre a fajta üzletre, mint Guten-berg. Megérthető-e vajon, hogy milyen lendítő erők játszottak szerepet a könyvnyomtatás fejlődésében és alkalmazásának általánossá tételében? A technikai haladástörténet arra emlékeztet bennünket, hogy a könyvnyom-

tatás feltalálása más felfedezések láncolatába illeszkedik. A kezdetek, a papír európai megjelenése és a fabianói fémfeldolgozó-ipar által kidolgozott, megfelelő hatékonyságú eszköztár a viszonylag rövid ideje használt bütykös vezérlésű őrlőmalom alkalmazásával, valamint hozzátársult a textíliák díszítésére szolgáló technika, a fametszetes dúcok papíron való használata. Így született meg a képek és a szövegek mechanikus sokszorosításának ötlete. Mindez azonban nem elegendő. Ugyanakkor a nemesfémek iránti igény a szakembereket egy új technika alkalmazására szorítja, amellyel el lehet választani egymástól az egyazon ércben található ezüstöt, rezet és ólmot, és egyre újabb és újabb bányákat lehet kitermelni. Ezzel egy időben ismerik fel az antimón előnyös tulajdonságait. Ennek a fejlődésnek a létrehozói az első modern technikusok, akik megérdemlik a mérnök elnevezést. A Bertrand Gille által megtalált jegyzetfüzeteik, Leonardo da Vincit jócskán megelőzve, igencsak gazdag képzeletéről tanúskodnak. Az első nyomdászok az ő kutatásaikból merítve tanulmányozzák a különböző, addigra már nagy mennyiségben rendelkezésre álló fémek tulajdonságait; felfedezik a különböző szerszámok sorozatban való előállításának módszerét az alacsony hőfokon olvadó, s így önthető ólom, ón és antimón ötvözése révén. A különböző színezőanyagok iránt is érdeklődnek, amelyek majd a festékek előállítását teszik lehetővé – lásd Waldfoghel említett példáját. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy ebben az időszakban, amikor rézlemezekhez nagy mennyiségben és könnyen hozzá lehet jutni, nyomban felmerül annak gondolata, hogy ezekre különösen finom metszeteket készítsenek. Ehhez azonban egy nagy hatóerejű, a lemezhengerek példájára kitalált, hengeres prést kell alkalmazni. A rézmetszet technikája minden bizonnyal a konstanzi tó vidékén született, Luzern mellett, ahol Waldfoghel élt, de azt is felvethetjük, vajon a rézmetszés és a könyvnyomtatás technikája nem ugyanabban a körben került-e kifejlesztésre?

Már csak annyit kellene tudnunk, pontosan milyen kutatásokat folytatott Gutenberg Strassburgban, Waldfoghel pedig Avignonban. És legfőképpen, mit csinált Gutenberg mainzi időszaka alatt? Mivel mint érme- és pénzverő, illetve tükröket sorozatban készítő iparosember ismerte a nürnbergi technikákat, így megfelelő helyzetben volt, hogy kiötölje a könyvoldalak egyes jelekre való szétbontását, majd újra összerakja őket kicsiny fémprizmák segítségével. De semmiképpen nem rekonstruálhatjuk az egyik vagy a másik feltaláló bizonytalan próbálkozásait, és meghatározni sem vagyunk képesek a találmányban való részesedésük pontos mértékét. Ám ez egyébként sem lenne célja ennek a könyvnek. Ezzel szemben

szeretnénk viszont tudni, vajon hogyan vélekedtek ezek az emberek tevékenységük következményeiről. Talán egy jobb világról álmodtak – mint például a feltaláló Gabriel Martin, aki 1938 körül arról beszélt nekem, hogy a „hangos könyv” milyen hasznos lehetne a vakoknak. Ez azonban egyáltalán nem biztos; nem szimbolikus értelmű-e, hogy ugyanazok a feltalálók, akik tanítványaiknak a mesterséges írást tanították, alkalmasint ugyanőket az ágyúkészítésre is oktatták.

Valójában a feltalálókat űző gondolatok nem ebből a világból valók. Szenvedélyes képzelet szülötteiként utópiákból táplálkoznak, és minden akadályt könnyen lesöpörnek az útjukból. Jó esetben ez időnként a fejlődést viszi előre, ám minden alkalommal mérlegelni kell az árat – ma már ezt mindennél jobban tudjuk. És ez az ár minden bizonnyal alacsonyabb lehetne, ha azok a finanszírozók és technokraták, akiké általában az utolsó szó, minden alkalommal mérlegelnék döntéseik következményeit, és racionálisabban tudnák irányítani hatalmi- és pénzmanipulációkat. Még ha a sokszor az ilyen fokozott vakmerőségnek akár az élet lehet az ára. Mindezek ellenére Gutenberg és Waldfoghel az információközlés és -csere múzeumában csupán egy-egy tárlót kaphatnak. Mellettük a nyomtatás világában más, régebbi, bölcsebb, de kevésbé mozgékony és dörzsölt alakok is felmerülnek, például a távol-keleti nyomdászok.

A cél itt is azonos volt, hiszen a képeket és a szövegeket kell papírra átvinni. A keletiek szemében Buddhát vagy szutrákat reprodukálni minden bizonnyal érdemnek számít. Az első európai fametszetek, amelyek gyógyító- vagy védőszenteket ábrázoltak, valószínűleg hasonló kegyeleti célból készültek. A könnyen megmunkálható, puha falemezeket használva, a fametszési könyvtechnika könnyedén megoldotta az ezernyi írásjelet használó kínai írásmód problémáját – annál is inkább, mert az ilyen metszetek papírnymatának elkészítése semmiféle prést nem igényelt. Egy egyszerű lószőrkefe sokkal inkább megfelelt a célnak, és nem is rongálta a fadúcot. Azokban az országokban, ahol az írástudók egyúttal szépírással is foglalkoztak, és gyönyörködni tudtak az ecset finom vonalaiban a papíron, az a tény, hogy azonos jeleket kellett újra- és újravésni, egy ügyes metsző számára a legkülönbözőbb árnyalatok visszaadására adhatott módot. Ennek ellenére nagyon hamar mozgatható betűket kezdtek használni. A 11. században, egy alkimista kovács, Pi Cheng készített ilyeneket tűzben keményített folyékony ragasztó és agyag alkalmazásával, és ez az eljárás a Song-dinasztia idején (960–1290) egész sor mű nyomtatására szolgált. Később, minden bizonnyal a 16. század elején egy főként mezőgazdasági és technikai értekezéseket író, igen termékeny szerző, Wang

Tzhen, mintegy 60000 fába vésett betűt készíttetett, és egy több száz példányban megjelenő helyi újságot nyomtatott ki. Elképzelhető tehát, hogy a 12–13. század táján már állítottak elő mozgatható fémbetűkkel Koreában és Kínában nyomtatványokat. Az 1972-ben, a Francia Nemzeti Könyvtárban bemutatott, 1377-ből származó, *A buddhista pátriárkák nevelésére szolgáló értekezés*, úgy tűnik, ily módon készült. Ezután egy újabb, a Yidinasztia kerül hatalomra a Kínában. Első uralkodójuk, T'aejo (1392–1398) egész sor fametszetes könyvet jelentet meg, és mintha valami más eljáráshoz folyamodna. Utóda, T'gong (1400–1418) ugyanis 1403-ban kelt rendeletében bronzból öntött betűk készítését rendeli el. Intézkedését a falapok gyors elhasználódásával indokolja, valamint azzal, hogy nehézségekbe ütközik a könyvek behozatala Kínába, pedig a buddhizmussal szemben királyságának új politikáját az immár uralkodóvá vált konfucianus eszmékre alapozva kell kodifikálni. Jellemző tény, hogy ez a magát felvilágosultnak tartó uralkodó nem akarta népére hárítani a vállalkozás költségeit, és úgy döntött, a kincstárral fizetteti meg azokat. A királyi család, a miniszterek és egyes magas rangú funkcionáriusok végül is kénytelenek voltak megfizetni a rájuk eső részt. A dolog tehát mégis megvalósult, és az akkor létrehozott császári műhely 1409-től egészen a 19. századig folyamatosan nyomtatott könyveket mozgatható betűk alkalmazásával. Az alkalmazott eljárás szinte kísérteties módon idézi Gutenbergét. A vésett betűminták, azaz ez esetben kis, vésett fahasábok lenyomatát fém öntőminták aljába töltött finom homokba, „matricákba” ütik. Az így öntött betűk bronzból vannak, a legkopásállóbbak pedig ólomból. Mindazonáltal Séjong király (1418–1450), akinek uralma alatt a nyomtatás művészete fénykorát élte, a tűzéségét is fejlesztette, és kidolgoztatott egy réz pénzérme-sorozatot, kézművesei pedig sorozatban konvex tükröket készítettek bronzból. Ő rendelte el egy olyan ábécé megalkotását is, amely a nép szélesebb rétegeinek lehetővé teszi az írás elsajátítását. Így született meg 1441-ben a szanszkritből táplálkozó, 18 mássalhangzóra és 10 magánhangzóra épülő rendszer. Látjuk tehát, hogy a kínaiak kevés késéssel kidolgoztak egy másikféle mozgatható betűs nyomtatási eljárást. Ezekből a ragyogó kezdeményezésekből azonban semmiféle „lendületes fejlődés” nem következett. A kínaiak megmaradtak fametszetes könyveiknél, a koreaiak pedig csak a 20. században kezdték széles körben alkalmazni ábécéjüket. Ebben a két országban a nagy vállalkozások egyébként mindig is az állam vagy valamilyen mecenatúra kezében voltak, és soha nem alakulhattott ki a könyv dinamikus piaca. Sőt, Séjong király bölcsen még azt is megtiltotta, hogy a palotájában néhány száz példányban kinyomtatott köny-

veket áruba bocsássák. Ily módon a könyvek tehát csakis a magas funkcionáriusok maroknyi csoportjához jutottak el, akik egy teljesen megmeregvedett társadalomban mind a képirás jeleinek értelmezését, mind általában a szellemi javakat uralták, kezelték és elosztották. Mindez akkoriban is így volt, amikor a Mainzban nyomtatott könyvek már egész Európában elterjedtek, s a földrész – egy maroknyi tőkés polgár haszonkeresése nyomán – mintegy harminc év alatt megtelt nyomdákkal. Európának ez a kicsiny szigete a gondolat piaca révén ennek az egész hatalmas kontinensnek lendítőkereke lett, míg a Kelet még hosszú évszázadokig mozdulatlan maradt. El kell hát ismernünk a kapitalizmus előnyeit a szigorúan hierarchizált, s az ezzel elválaszthatatlan etatizáltságba dermedt, bénult társadalmakkal szemben.

4. „Ez meg fogja ölni amazt”

Teljesen természetes dologként jelenik meg tehát a könyvnyomtatás ezen a rajnai vidéken, Európa közepén, vagyis különböző világok útke-resztesződésében. Most már csak a találmány kereskedelmi hasznosítása volt hátra. A 42 soros Biblia, ebben az értelemben, szinte referenciamunkaként is felfogható. Azt kellett ugyanis bizonyítani, hogy mostantól lehetővé vált a kalligrafikus kéziratokhoz nagyon hasonló, ám sokkal olcsóbb könyveket – ráadásul sorozatban – előállítani. Ugyanezen elv által vezérelve a buxheimi egyházközség jóváhagyásával 1457-ben megjelentetett *Psalterium* – az új idők jeleként – már az első nyomtatott reklámot, azaz kiadóinak címét is feltüntette, amelyhez – egy napjainkig megőrzött példányban – a kiadói jelvény is társult. Már ekkor látjuk a nem kézzel, utólag, hanem mechanikus úton készített, többszínű iniciálék festésére tett első kísérleteket.

Fust és Schoeffer ettől kezdve az európai piac meghódítását tűzik ki célul. Fust 1466-ban, Párizsban hal meg. 1468-ban Schoeffer még mindig Párizsban van, hiszen itt raktáruk, gyáruk is van. Könyveiket Frankfurtban, Lübeckben, Angers-ban és Avignonban is árulják, Schoeffer hirdetési falragaszokat is nyomtat róluk, hasonlóan számos versenytársához.

Mainz viszont hamarosan elveszíti monopol helyzetét. Vajon hatással volt-e erre Gutenberg Strassburgban végzett munkája? Hiszen Ruprecht érsek különösen pártfogolta volna ott a nyomdászatot. Mindezenetre 1458-ban vagy 1459-ben Mentelin, a város egyik jegyzője, aki legalább 1447 óta él és írnokoskodik itt, műhelyt nyit, amelybe betársult

Eggestein, a főpap officialisa és pecsétőre, és kölcsönös fogadalmat tesznek egymásnak, hogy az új mesterség titkát senkinek sem fedik fel.

Ugyanezekben az években Gutenberg céhtársai – úgy tűnik – Bambergben telepednek le, és valószínűleg itt nyomtatják ki a 36 soros *Bibliát*. Ezenközben 1462. október 27-ről 28-ra virradó éjjel Adolphe von Nassau csapatai megrohamozták és kirabolták Mainz városát, amely inentől ismételten zavargások színhelyévé vált. A német nyomdászok ekkor kirajzanak Európa. Nézzük csak meg az *Apparition du livre* térképét! 1465-ben Róma mellett, Subiacóban vannak, 1466-ban Velencében és magában Rómában.

A germán tartományokban is fel-feltűnik egy-egy sajtó. 1464 és 1466 között Kölnben, majd délebbre Bázelen, Konstanzban és Augsburgban 1468-ban, Nürnbergben 1469-ben, Beromünsterben 1470-ben. Párizsban 1470-ben, Lyonban 1473-ban jelenik meg. 1480 körülre kirajzolódik a műhelyeloszlás képe: mintegy 15 működik a Németalföldön, nemritkán a Közös Élet Testvérei befolyása alatt, kb. 20 Dél-Németországban, harminc van Itáliában, de találhatunk sajtókat Sevilla, London, Breslau, Koppenhága, Prága és Budapest (!) táján is. Az itt kijelölt hatalmas terület népesedése egyre nő, valamivel később pedig a könyvkészítés területe egészen Danzigig és Stockholmig terjed. 1501. január 1-je előtt ez mintegy 250 központot jelent.

Ez az a legendás dátum, amely után a megszülető könyveket már nem nevezik ősnymtatványnak. A legutóbbi, inkább lefelé kerekített becslések szerint ez a 15. század végéig mintegy 27 000, napjainkig fennmaradt kiadványt jelent. Ez hozzávetőlegesen két generáció alatt tehát valószínűleg több mint tízmillió terjesztett példányról tanúskodik, melyet azonban a korabeli, nem egészen 100 millió lakosú Európának bizonyosan csak néhány százezer olvasója használt. Ez a – főleg a kor viszonyaihoz képest – rendkívüli gyors elterjedés azt bizonyíthatja, hogy a könyvnyomtatás feltalálása – mint aztán sok minden – az információcsere forradalmát hozta meg. A felgyorsult kapcsolatteremtés és az egységesedő európai piac korszakában a könyvnyomtatás teljesen természetes módon igyekszik a felnövekvő polgárság igényeinek megfelelő ideológiai bázis fejlesztésére alkalmas eszközökkel felszerelkedni. E folyamat kiindulópontja Németország. Egyetlen más szellemi találmány sem mozgatta meg ennyire a kortársak képzeletét és egyetlen sem dicsőítettek még ilyen mértékben.

1532-ben Gargantua azt írja Pantagruelnek, hogy a nyomdászat – mintegy – isteni jótéteményként született, amikor is ezzel egy időben –

ellentéppárjaként – a tüzéség fejlődését az ördög szorgalmazta. Rabelais-t minden bizonnyal a béke és a háború művészi szembeállítását jelképező klasszikus toposz inspirálta, ugyanakkor fel kell tennünk azt a kérdést is, vajon nem tudhatott-e Waldfoghel és Ferrose történetéről, amely ráadásul Avignonban, Lyontól nem messze játszódtott.

Luther maga is többször feltette azt a kérdést, helyes volt-e lefordítania a Bibliát, amely így olyan olvasók kezébe is eljutott, akik az ő szemében kárhoztatandó következtetéseket vontak le belőle. Számos humanista kortársához hasonlóan ő is tartott attól, hogy a könyvek elburjánzó terjedése nem vezet-e felületes olvasáshoz.

Három évszázaddal később Claude Frollo, a Notre-Dame archidiakónusa egy nürnbergi kiadású Petrus Lombardus-kötetet lapozgatva a következő, első olvasásra rejtélyesnek tűnő mondatot mondja: „A könyv meg fogja ölni az épületet.” Innen származik címét követő híres meditáció: „*Ez megöli amazt*”. Victor Hugo prófétai hangon jelenti ki regényének hősnőjét, a Forradalom megszegényítette katedrálist látva – amely akkor még Viollet-le-Duc későbbi ékítményei és szobrok nélkül, csontvázként meredt az ég felé – hogy a könyvnyomtatás meg fogja ölni az Egyházat. Hogy „az emberi gondolat megváltoztatja a kifejezési módot is, s hogy az egyes nemzedékek vezéreszméje már nem ugyanolyan formában jelenik meg, s az oly erősnek és időt állónak tűnő, kőbe vésett könyv átengedi helyét a papírból készültnek, amely még sokkal erősebbnek és tartósabbnak fog bizonyulni.” Erejét pedig annak köszönheti, hogy a nyomtatás elterjedésével szinte elpusztíthatatlanná vált. Mondhatnánk, hogy mindez csak költészet. De egy olyan költőé, aki előre megérezte a korok építészeti és gondolati struktúrái közötti kapcsolatokat. Egy olyan költőé, aki arra int bennünket, hogy álljunk meg, és gondolkodjunk el arról, mit áldoz a Nyugat cserébe a könyvnyomtatás feltalálásáért.

Mindenekelőtt áldozatul odavetett egyfajta képnyelvi világot, amely eltűnt az azóta eltelt több évszázad során. Láthattuk, hogy a késői középkor, Gutenberg korának társadalma, milyen szenvedélyesen kötődött a vizuális ábrázolás formáihoz és a költőket és a prédikátorokat nemegyszer inspiráló képekhez. A metszet és a fametszetes könyvek – a nyomtatott könyv legyőzött vetélytársai – méltó jelképei ennek a kornak. Ellentétben a róluk alkotott keleti felfogással, ezeket a metszeteket mára már csak a képtörténet egy állomásának említhetjük. Ez éppúgy érvényes a templomok üvegablakaira és freskóira, amelyekhez ezek a képi ábrázolások szorosan kötődtek, mint a szöveggel ellátott képekre, egyszerű jegyzetekre

vagy magyarázatokra. Az esetek túlnyomó többségében a szöveg nem is elengedhetetlen a képekben elbeszélrt történet megértéséhez.

Másrészt viszont az is igaz, hogy öt évvel az 42 soros *Biblia* megjelenése után Albrecht Pfister, a bambergi érsek titkára megkezdi az első *illusztrált* könyvek kiadását. (1460–1464). A szöveget és a fametszeteket előbb külön-külön nyomtatták ki, csak később tanulták meg, hogyan kell beilleszteni a dúcokat a nyomóformába, és a sajtókar egyetlen, egyidejű lenyomásával kinyomtatni mindkettőt. Az ezzel a módszerrel kiadott művek választéka figyelmet érdemlő. Az *Ackermann von Bohmen* című történet például egy csehországi földműves és a Halál közötti dialógus, amelynek szerzője, Johann von Saaz több kancellárián dolgozott, és nyilvánvalóan művelt ember lehetett; vagy a *Vier Historien* című mű Edelstein tollából, mely József, Ruth, Eszter és Tóbiás egy-egy történetéről szól. Ulrich Boner a berni kanton egy kis falujának bérlője egy domonkos szerzetes erkölcsi meséinek sorozatát adta ki, de megemlíthetünk egy biblia pauperumot is. A *Biblia pauperum*ok olyan könyvecskék, amelyeket nagy számban nyomtattak ki, s rendeltetésük elsődleges célja az volt, hogy a kolduló szerzeteseknek a német falvakban elmondott prédikációit illusztrálják.

A nyomtatott s még inkább az illusztrált könyvek kiadásának lendülete csakis visszatetszést szülhetett a fametszők körében, akik versenytársat láttak benne, és saját visszaszorulásuktól tartottak. 1466 körül megkísérelték megakadályozni, hogy Günter Zainer Augsburgban műhelyt létesítsen, majd annak az asztalos–ács céhnek a segítségével, amelynek tagjai voltak, megpróbálták megtiltani a kiadott könyvek illusztrálását. Ennek az ellenállásnak tulajdoníthatjuk, hogy Németországban Pfister sorozatán kívül egyetlen nyomtatott könyvet sem illusztráltak, mielőtt Gunther Zainer Augsburgban és testvére, Johann Ulmban, a játékkártya akkori fővárosában 1471–1472-ben kibocsátották volna a maguk sorozatát, amelyet, ezzel szinte egy időben vettek át a bázeli és a nürnbergi nyomdászok.

1471 és 1480 között a képes könyvek valóságos könyvtárát hozták létre, egyebek mellett helyet kapott benne a *Legenda Aurea*, a *Speculum vitae humanae* (*Az emberi élet tükré*), a *Speculum humanane salvationis* (*A megváltás tükré*), egy 14. század közepi firenzei érsek által írt, erkölcsnemesítő történet, a *Belial*, amely az Ördögnek Jézus ellen az Atyaisten színe előtt tervezett peréről számolt be, Guy de Colonna *Histoire de Troye* című műve, Aesopus és mások meséinek Heinrich Steinwell, egy ulmi humanista orvos által szerkesztett kiadása éppúgy, mint Boccaccio *De claris mulieribus*, Petrarca *Griseldise* vagy Jean d'Arras *Melusinája*, mind latin vagy német

fordításban. Ezen kötetek elnagyolt vonalú és vízfestéssel utólagosan színezett rajzai sokkal inkább táplálkoztak a kor német kézírataiban látható tollrajzokból, mint a hagyományos kódexbéli miniatúrákból. Csak lassanként kezdenek finomodni. Eleinte még durva vésetekkel árnyalják őket, de lassan jártasságra tesznek szert az utólagos kifestés elmosódottságának elkerülésére.

Ezzel egy időben a fametszetes könyvecskék ipara, amelynek fénykora nagyjából az 1465–1475 közötti évekre tehető, lassanként eltűnik. Valójában ezen a területen nincs még egy ilyen jelentőségteljes esemény ekkoriban, mint az ólom diadala. Nagyon jó példa a Pfister-féle Biblia-pauperum. A fametszetes könyveknek a kéziratokat hűen utánzó lapbeosztásával szemben itt a nyomtatott oldalt félbevágó fametszeteket találunk. Olyannyira, hogy az ábrák bizonyos mértékig akár rendezetlennek is tűnhetnek, és immár csak egyszerű tartozékai a szövegnek, s elvesztik finom, belső utalásait. Hasonlóan, a *Speculum humanae salvationis* fametszetes változatában a dupla oldalpárok felső részén húzódó árkádok alá rendezett négy kép sorakozik, egy újszövetségi jelenet és annak három ószövetségi előképe kapott helyet, míg ezzel szemben a nyomtatott kötetben négy, egymástól teljesen izolált, a kommentáló szöveggel szétválasztott ábra látható, amelyek szinte rendszertelenül, nem pedig a megfelelő kép alatt, ahhoz kötődve következnek. Ugyanígy, az illusztrált *Apokalipszis*-eket, amelyeknek a kötetszerkesztése a mai, legjobban kidolgozott képregényeket idézi, hamarosan szöveg nélküli metszetlapokat tartalmazó albumok váltották fel. A leghíresebb közülük Düreré, de az ő munkája kivételesen egész más koncepcióról tanúskodik.

A fametszetes könyvecskék eltűnése hosszú időre lezárja a kép és a szöveg egy bizonyos típusú kapcsolatát, ami azután a 19. században fog viharosan újjászületni, amikor egy új eljárás, nevezetesen a nyomtatott megjelenik. Ugyanez a folyamat vezet az allegorikus nyelvezet eltompulásához is, amelyet az ólombetűk logikája – néhány kirívó példa ellenére – lassanként csak játékká degradál. Ekkortól a mű elején elhelyezett illusztráció a reklámot szolgálja és a mű eladását segíti. A szövegek közti ábra vagy tábla csupán a kifejtett téma variációja vagy kommentárja, és csak a tudományos és technikai kiadványokban őriz meg bizonyos fokú önállóságot.

Elmondható, hogy ezzel egyidejűleg a nyomtatott könyv az elithez való tartozást jelenti. A hatalom eszközeként jelenik meg a polgárság számára, az arisztokráciával szemben, hiszen a polgárság számára a felemelkedést amúgy is az írásbeliség tette lehetővé. Érthető tehát, ha a ro-

mantikusabb lelkületű szerzők némi nosztalgiától sem mentesen egyenesen istenítik a nyomtatott könyv szerepét. Bár azt is le kell szögezni, hogy korántsem tekinthető „ártatlan” médiumnak.

Lassanként a nyomtatott könyv megszűnt kéziratos modelljének másolata lenni. De a fejlődéssel a veszteség is együtt jár. Gondoljuk csak végig; az írástudó számára a könyvnyomtatás megjelenéséig a tanulmányozandó és megőrzendő művek lemásolásának szükségessége azért jelentkezett, hogy emlékeztessen valamely ismeretekre, és a másolás során a mű szerzőjének stílusát, intellektuális módszereit a másoló – úgymond – fizikailag is megismerte. Ez az átéltség elősegítette az eszmék visszaidézését, innen származik például a 12–13. században az apokrif művek megszokszorozódása, amiről már korábban volt szó. Ezzel egy időben ösztönzést is adott ahhoz a folyamathoz, amely egy műnek a mindennapi nyelvhez való fokozatos igazítását eredményezhette. Végül pedig arra ösztönözte az írnokokat, hogy kijavítsák a klasszikus szövegek hibáit, miközben természetesen fennállt annak a veszélye, hogy az eredetihez képest való javítások helyett még több hiba került bele, sajátos központosági és diakritikus jelrendszerükkel pedig új formát adtak a klasszikus szövegeknek.

Az írás stílusa, éppúgy, mint a betűkép állandóan fejlődő rajza a másoló egyéni látásmódjáról is tanúskodhatott. A szóbeli és az írott hagyomány közötti közvetítőként a kéziratos hagyomány ily módon a múltnak a jelen felé fordulását segítette. Igaz, hogy az első nyomdászok még nagyon törekedtek a kézirat pontos visszaadására. Volt olyan eset, amikor sorról-sorra másoltak. A lyoni könyvtárban őriznek két lyoni missalét, az egyik kéziratos, a másikat 1482-ben Neumeister nyomtatta. Eredetileg ugyanannak a kanonoknak a birtokában voltak, ugyanaz az illuminátor festette ki őket – olyanok, mint két iker. A nem szakértő szem csak a tinta színéről és a nyomtatvány kicsit szabályosabb betűiről tudja megkülönböztetni őket. A glosszált szövegek ugyanígy, egészen a 16. század közepéig tanúskodnak a kor szedőinek türelméről és virtuozitásáról, hiszen ők rendíthetetlen hűséggel másolták konzervatív jogász megrendelőik számára a kéziratos műveket. Mindez azonban sok időbe, tehát sok pénzbe kerül.

Egészen addig, míg küzdeni kellett a kéziratok konkurenciája ellen, az új köteteket a régi könyvek hasonmásaként állították elő, kézzel festett iniciálékkal és szövegkísérő marginális jelekkel, díszekkel látták el. Hamarosan azonban minden megváltozott. Az egyházi nyomtatványokat kivéve elhagyták a két színnel való nyomtatást, amelyhez kétszer kellett ugyanazt

az ívet a sajtó alá tenni, különböző kivágatokat illesztve a szedőformára. Lassanként elmaradtak a kézzel festett díszítések is, és a rubrikált vagy festett iniciálékat fametszetekkel helyettesítették. Az érvek hierarchiáját különböző színekkel jelző, marginális jeleket sem alkalmazták többé. Igyekeztek azonban minél jobban kitölteni a szedőformákat, összeszorítani a sorokat, és minél több szöveget zsúfolni a lapokra, hogy csökkent-sék a költségeket.

Lassanként a nyomdai betűk – ezek a kis, ólomból öntött paralelepipedonok, melyek úgy sorakoztak a kiszedett sorokban, mint a katonák a díszszemlén – a maguk életét kezdték élni. A szedők munkájának megkönnyítésére elhagyták az egybekötött betűket és a ligatúrákat, valamint mérsékeltek az írásformák fajtáinak számát, hogy ne kelljen állandóan új ábécéket metszeni.

Több évszázados vajúdas során ebből született meg a modern szedés. Akik egymást túllicitálva dicsőítik Gutenberg nevét és oly szívesen emlegetik a népszerű olvasmányokat, vessenek legalább egyetlen pillantást azokra a nyomtatványokra, amelyekről beszélnek, hiszen ugyancsak nehezen betűzhetők ki. És azok, akik oly könnyen jelentik ki, hogy a sajtó kiszabadította az eredeti szövegeket a kommentárok fogságából, legalább néhányat fussanak át ez utóbbiakból. Ha tudják, mit nyertek, azt is meg kell látniuk, mit veszítettek. Tanúságul idézzük csak az 1491-ben Lyonban, Jodocus Badius által Trechsel számára nyomtatott Terentius-kiadást. Nem csupán a latin komikus kifejtett magyarázatát olvashatjuk ugyanis, hanem egyúttal a szereplők szavait kísérő glosszák által orientált változatot is. Vajon melyik diák panaszkodna napjainkban, ha a nem értett, de nem is ismert klasszikusok tanulmányozásában ilyen mértékben irányítanák a szövegkiadások? Emellett azok a kicsit rejtélyes illusztrációk, amelyek a darabot egy minden bizonnyal képzelt színpadon mutatják, nem árulnak el többet az eredetiről, mint a mindenki által megtapsolt modern rendezések. De azok is zseniális titkokat fedhetnek fel; bizonyíték erre a lyoni Terentius-kiadás Strassburgban és Párizsban is átvett címlap metszete. Ezen a nézők nem a színpad mágikus középpontja felé, hanem kifelé tekintenek, a felé a külvilág felé, amelyet a szerző olyannyira jól festett le. Az első nyomdászgenerációk remekéeként az ilyen alkotások árulkodhatnak a régmúlt idők elképzeléseiről.

Hamarosan azonban a nyomdászat – saját dinamizmusának köszönhetően – a feltárt szövegek folyamatos olvasására ösztönözve a Petrarca által felvázolt koncepció legvégső határáig viszi véghez a szövegek megtisztítását. Meg fogjuk látni, mit nyert rajta az értelem. Abban a per-

beszédben, amit már csak méltányosságból is meg kellett fogalmaznunk, pillanatnyilag szorítkozzunk mindössze annak megállapítására, hogy a nyomtatás elősegítette a kép és a szöveg, a múlt és a jelen elválasztását, és nemzedékek során át hozzájárult ahhoz, hogy egyes szövegek az archeologizált tudás hírnökei által kodifikált, holt nyelveken írt, szent szörnyetegekké váljanak, amelyek aztán gyakran csak hideg csennddel válaszolnak a saját maguk által felvetett kérdésekre és reakciókra, s amelyeket az új szellem parancsa szerint csak komoly, hozzáértő tudással lehet megközelíteni.

Fordította: Héjjas Eszter